

4

চতুৰ্থ অধ্যায়

দৰিদ্ৰতা (POVERTY)

এই অধ্যায়টো পঢ়াৰ পিছত ছাত্ৰ-ছাত্ৰীসকলে—

- দৰিদ্ৰতাৰ বিভিন্ন বৈশিষ্ট্য সম্বন্ধে বুজি পাব।
- দৰিদ্ৰতাৰ ধাৰণাৰ লগত সম্পৰ্কিত ভিন্নমুখী দিশ সম্পৰ্কে সম্যক জ্ঞান লাভ কৰিব।
- দৰিদ্ৰতা পৰিমাণৰ সম্পৰ্কীয় পদ্ধতিবোৰৰ সমালোচনাত্মক বিচাৰ কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব।
- প্ৰচলিত দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণৰ কাৰ্যসূচীবোৰৰ বিচাৰ আৰু মূল্যায়ন কৰিবলৈ সক্ষম হ'ব।

যি সমাজৰ সদস্যসকলৰ অতি বৃহৎ অংশ দৰিদ্ৰ আৰু দুৰ্দশাগ্ৰস্ত তেনে কোনো সমাজ নিশ্চিতভাৱে সমৃদ্ধিশালী আৰু সুখী হ'ব নোৱাৰে।

(No society can surely be flourishing and happy of which the far greater part of the members are poor and miserable.

—Adam Smith)

4.1 সূচনা (INTRODUCTION) :

আগৰ অধ্যায়সমূহত তোমালোকক বিগত চাৰে পাঁচ দশকত ভাৰতবৰ্ষই গ্ৰহণ কৰা অৰ্থনৈতিক নীতিসমূহৰ আভাস দিয়াৰ লগতে উন্নয়নৰ বিভিন্ন নিৰ্দেশকৰ আধাৰত এই নীতিসমূহৰ ফলাফল সম্পৰ্কেও আলোচনা কৰা হ'ল। জনসাধাৰণৰ নিম্নতম প্ৰয়োজনসমূহ পূৰণ কৰা আৰু দৰিদ্ৰতা হ্ৰাস কৰাই স্বাধীন ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য বুলি পৰিগণিত হৈছে। ক্ৰমাগত পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা সমূহত গ্ৰহণ কৰা উন্নয়নৰ আৰ্হি (Pattern)ত দেশৰ দৰিদ্ৰতম জনসাধাৰণৰ (অন্তোদয়) উন্নয়ন, দুখীয়া সকলক মূল সুঁতিত একীকৰণ আৰু সকলোৰে বাবে এক নিম্নতম জীৱন ধাৰণৰ মান নিশ্চিত কৰণত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰা হৈছে।

1947 চনত ভাৰতৰ সংবিধান সভাক সম্বোধি দিয়া ভাষণত প্ৰধান মন্ত্ৰী জৱাহৰ লাল নেহৰুৱে কৈছিল, 'আমাৰ এই সফলতা (স্বাধীনতা) হৈছে মাত্ৰ এক পদক্ষেপ সুযোগৰ আৰম্ভণি, আমাৰ বাবে অপেক্ষাকৃত এক মহান বিজয়োল্লাস আৰু সিদ্ধি লাভৰ সুযোগৰ আৰম্ভণি... ই হৈছে দৰিদ্ৰতা, অজ্ঞতা, ৰোগ আৰু সুযোগৰ অসমতাৰ অৱসান।'

(“This achievement (Independence) is but a step, an opening of opportunity, to the great triumphs and achievements

that awaits us..... the ending of poverty and ignorance and disease and inequality of opportunity.”)

তথাপি আমি আমাৰ বৰ্তমান স্থিতি সম্পৰ্কে জনাৰ আৱশ্যকতা আছে। বিশ্বৰ দৰিদ্ৰ লোকসকলৰ এক পঞ্চমাংশতকৈও অধিক কেৱল ভাৰতবৰ্ষতে আছে যদিও দৰিদ্ৰতা কেৱল মাত্ৰ ভাৰতবৰ্ষৰ বাবেই প্ৰত্যাহ্বান নহয়, বৰং সমগ্ৰ বিশ্বৰ বাবে ই এক বিৰাট প্ৰত্যাহ্বান। কিয়নো বিশ্বৰ 260 নিযুততকৈ অধিক লোক এতিয়াও তেওঁলোকৰ প্ৰাথমিক প্ৰয়োজনখিনি পূৰণ কৰিবলৈ সক্ষম নহয়।

দৰিদ্ৰতাৰ বিভিন্ন ৰূপ আছে; ই ঠাই আৰু সময় ভেদে পৰিৱৰ্তন হৈ থাকে আৰু ইয়াক বহু ধৰণে ব্যাখ্যা কৰা হয়। দৰিদ্ৰতা এনে এটা পৰিস্থিতি যাৰ পৰা মানুহে প্ৰায়েই পৰিত্ৰাণ বিচাৰে। গতিকে দৰিদ্ৰতা হৈছে দুখীয়া আৰু চহকী উভয়ৰে প্ৰতি কাৰ্য গ্ৰহণৰ বাবে এক আহ্বান— সমগ্ৰ বিশ্বৰ পৰিৱৰ্তনৰ বাবে আহ্বান যাতে বৃহৎ সংখ্যক মানুহে পৰ্যাপ্ত খাদ্য, বাসস্থান, শিক্ষা আৰু স্বাস্থ্যসেৱাৰ সুবিধা তথা হিংস্ৰতাৰ বিৰুদ্ধে সুৰক্ষা লাভ কৰাৰ উপৰিও তেওঁলোকৰ সমাজত ঘটি থকা বিভিন্ন বিষয়ত মতামতৰ অধিকাৰ পাব পাৰে।

দৰিদ্ৰতা হ্ৰাস কৰাত কোনবোৰ কাৰকে সহায়

কৰে, কোনবোৰে নকৰে নাইবা সময়ত কোনবোৰ পৰিৱৰ্তিত হয় সেইবোৰৰ বিষয়ে জানিবলৈ হ'লে দৰিদ্ৰতাৰ সংজ্ঞা আগবঢ়োৱা, ইয়াৰ পৰিমাপ আৰু অধ্যয়ন কৰা আৰু আনকি ইয়াৰ অভিজ্ঞতা আহৰণ কৰাৰ প্ৰয়োজন আছে। দৰিদ্ৰতা এক বহুমাত্ৰিক সমস্যা। গতিকে ইয়াক আয় আৰু ভোগৰ স্তৰ, সামাজিক নিৰ্দেশকসমূহ, আশংকা-বিপদ আদিৰ প্ৰতি স্পৰ্শকাতৰতা তথা সামাজিক, ৰাজনৈতিক ক্ষেত্ৰত অংশগ্ৰহণৰ সুযোগ ইত্যাদি বিভিন্ন নিৰ্দেশকৰ জৰিয়তে লক্ষ্য কৰিব লাগিব।

4.2 কোনবোৰ লোক দৰিদ্ৰ? (WHO ARE THE POOR) :

তোমালোকে দেখিছো যে নগৰ আৰু গাঁও উভয়তে স্থানীয় অঞ্চল তথা নিকটৱৰ্তী এলেকাসমূহত আমাৰ মাজতে কিছু সংখ্যক দুখীয়া আৰু কিছু সংখ্যক ধনী ব্যক্তি আছে। এই সন্দৰ্ভত তোমালোকে অণু আৰু সুখাৰ কাহিনীটো পঢ়িব পাৰা। (4.1 নং কক্ষ চোৱা)। তেওঁলোকৰ জীৱন কাহিনী হৈছে এই চৰম বৈপৰীত্যৰ স্পষ্ট উদাহৰণ। এই দুই চৰম অৱস্থাৰ মাজতো বিভিন্ন স্তৰৰ মানুহ আছে।

কক্ষ নং 4.1 : অণু আৰু সুখা

অণু আৰু সুখা দুয়ো একেটা দিনতে জন্মগ্ৰহণ কৰিছিল। অণুৰ মাক-দেউতাক দুয়ো আছিল নিৰ্মাণ খণ্ডৰ মজুৰ শ্ৰমিক। আনহাতে সুখাৰ দেউতাক আছিল ব্যৱসায়ী আৰু মাক এগৰাকী নক্সাকাৰ (Designer)।

অণুৰ মাকে কাম কৰি আছিল। প্ৰসৱৰ সময়ত তেওঁ নিৰ্মাণ কাৰ্যস্থলীৰ পিছফালে থকা যন্ত্ৰপাতি ৰখা চালিঘৰৰ তললৈ গৈ অকলশৰীয়া অৱস্থাতে কেঁচুৱা (অণুক) জন্ম দিয়ে। তাতেই তেওঁ কেঁচুৱাক গাখীৰ খুৱাই এখন পুৰণি শাৰীৰে মেৰিয়াই থৈ, মৰাপাটৰ বস্ত্ৰাৰে এখন দোলনা সাজিলে আৰু তাতে কেঁচুৱা অণুক ৰাখি এডাল গছত ওলোমাই থলে। নিজৰ কামটো হেৰুওৱাৰ আশংকাত তেওঁ লৰালৰিকৈ কামলৈ উভতি আহিল। অণুই গধূলিলৈকে দোলনাত শুই থকাটোকে মাকে আশা কৰিছিল।

আনহাতে সুখাৰ জন্ম হৈছিল মহানগৰখনৰ উৎকৃষ্ট নাৰ্চিং হোমসমূহৰ এখনত। জন্মৰ পিছতে তাইক চিকিৎসকৰ দ্বাৰা পুংখানুপুংখভাৱে পৰীক্ষা কৰোৱা হৈছিল, গা ধুৱাই দি পৰিষ্কাৰ কোমল পোছাক পিন্ধাই মাকৰ কাষতে থকা শিশু-খাটত থৈ দিয়া হৈছিল। তাইৰ ভোক লাগিলেই মাকে খুৱাইছিল, আঁকোৱালি লৈ চুমা খাইছিল আৰু তাইক শুৱাবলৈ নিচুকনি গীত গাইছিল। তাইৰ পৰিয়াল আৰু বন্ধুবৰ্গই তাইৰ জন্মপৰ্ব ধুমধামেৰে উদ্‌যাপন কৰিছিল।

শৈশৱ কালতো অণু আৰু সুখাৰ জীৱন ভিন্ন আছিল। অণুৱে নিচেই কম বয়সৰে পৰা নিজৰ যত্ন নিজে ল'বলৈ শিকিছিল। ক্ষুধা আৰু বঞ্চনা কি সেয়া তাই গম পাইছিল। ডাষ্টবিনৰ পৰা কেনেকৈ খাদ্য বুটলিব লাগে, শীতকালত কেনেকৈ নিজে উম ল'ব লাগে, বৰ্ষা কালত কেনেকৈ আশ্ৰয়স্থল বিচাৰিব লাগে আৰু সৰু ৰচীৰ টুকুৰা, শিল আৰু গছৰ ঠাল-ঠেঙুলিৰে কেনেকৈ খেলিব পাৰি এই আটাইবিলাক তাই আৱিষ্কাৰ কৰিছিল। অণু স্কুললৈ যাব পৰা নাছিল। কাৰণ তাইৰ মাক-দেউতাক আছিল পৰিব্ৰজী শ্ৰমিক। তেওঁলোকে কামৰ সন্ধানত ইখনৰ পিছত সিখনকৈ মহানগৰত ঘূৰি ফুৰিছিল।

অণুৱে নাচি ভাল পাইছিল। যেতিয়াই তাই গান শুনিবলৈ পাইছিল, মুহূৰ্ততে তাই ইয়াৰ সুৰ অনুধাৱন

কৰিব পাৰিছিল। তাই বৰ ধুনীয়া আছিল আৰু তাইৰ গতি আছিল অতীৰ শূৰনি আৰু আবেদনপূৰ্ণ। তাইৰ সপোন আছিল এসময়ত মঞ্চত নৃত্য পৰিৱেশন কৰাৰ। অণু এগৰাকী প্ৰখ্যাত নৃত্যপটীয়সী হ'ব পাৰিলেহেঁতেন, কিন্তু মাত্ৰ 12 (বাৰ) বছৰ বয়সতে তাই কামত ধৰিব লগীয়া হ'ল। তায়ো মাক-দেউতাকৰ লগত জীৱিকা অৰ্জন কৰিব লগীয়া হৈছিল। বিত্তবানসকলৰ বাসগৃহ নিৰ্মাণ কৰি— যি বাসগৃহত তাই কোনোদিনে বাস কৰিবলৈ নাপায়।

সুধাই এখন উৎকৃষ্ট মানৰ ওমলা বিদ্যালয়লৈ গৈ তাত লিখা, পঢ়া আৰু গণনা শিকিলে। তাই তাৰকাগৃহ, যাদুঘৰ আৰু ৰাষ্ট্ৰীয় উদ্যানসমূহলৈ ভ্ৰমণ কৰিবলৈ পাইছিল। পিছত তাই এখন অতি উৎকৃষ্ট বিদ্যালয়লৈ গ'ল। তাই চিত্ৰ অংকন বিদ্যা ভাল পাইছিল আৰু এজন বিখ্যাত শিল্পীৰ পৰা এই বিষয়ত ঘৰুৱা শিক্ষা ল'বলৈ আৰম্ভ কৰিছিল। পিছত তাই এখন অভিকল্পন বিদ্যালয়ত (Designing School) যোগদান কৰি এগৰাকী প্ৰখ্যাত চিত্ৰকৰ হৈ উঠিল।

ফেৰীৱালা, মুচী, মালিনী, পেলনীয়া সামগ্ৰী বটলি ফুৰা মানুহ, ঠেলাৱালা, মগনীয়া ইত্যাদি হৈছে সাধাৰণতে চহৰ অঞ্চলত দেখা পোৱা এনে দুখীয়া আৰু অৰ্থনৈতিকভাৱে দুৰ্বল শ্ৰেণীভুক্ত লোকৰ উদাহৰণ। এওঁলোক অতি সামান্য পৰিমাণৰ পৰিসম্পদৰ গৰাকী। খেৰ, বাঁহ বা কাঠেৰে সজা চাল আৰু বোকা মাটিৰে প্ৰস্তুত কৰা বেৰৰ কেঁচা জুপুৰিত এওঁলোকে বাস কৰে। এইসকলৰ মাজৰে দৰিদ্ৰতমসকলৰ আনকি এনেকুৱা নিম্নতম বাসস্থানৰ সুবিধাও নাই। গ্রামাঞ্চলত দুখীয়াসকলৰ বেছিভাগেই ভূমিহীন; নিজস্ব কোনো কৃষিভূমি এওঁলোকৰ নাই। আনকি যিসকলৰ নামমাত্ৰ ভূমি আছে সেয়াও হৈছে কেৱল শুকান নাইবা পতিত মাটি। বহুতে আনকি দিনে দুসাঁজ খাবলৈও নাপায়। অনাহাৰ আৰু ক্ষুধাই হৈছে দৰিদ্ৰতম

পৰিয়ালবোৰৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য। দৰিদ্ৰসকলৰ মৌলিক শিক্ষা আৰু কৰ্মকুশলতাৰ অভাৱ। ফলত তেওঁলোকে সীমিত পৰিসৰতহে অৰ্থনৈতিক সুবিধা লাভ কৰিবলৈ পায়। তেওঁলোকৰ নিয়োগো অস্থিৰ (unstable) হয়।

দুখীয়াসকলৰ মাজত পুষ্টিহীনতা উদ্বেগজনক ভাৱে বেছি। ৰুগীয়া স্বাস্থ্য, অক্ষমতা নাইবা গুৰুতৰ অসুস্থতাই এইসকল লোকক শাৰীৰিকভাৱে দুৰ্বল

চিত্ৰ 4.1 : বহু দুখীয়া পৰিয়ালে কেঁচা ঘৰত বাস কৰে

কৰে। তেওঁলোকে সঘনাই উচ্চ হাৰত সুতত ঋণদাতাৰ পৰা ধন ধাৰলৈ ল'ব লগীয়া হয় আৰু ইয়ে এওঁলোকক দীৰ্ঘদিনীয়া ঋণগ্ৰস্ততালৈ ঠেলি দিয়ে। দুখীয়াসকল অতিশয় দুৰ্বল। নিয়োগকৰ্তাৰ পৰা পাবলগীয়া বিধিগত মজুৰি আদায় কৰিবলৈ তেওঁলোক অসমৰ্থ আৰু সেই বাবে এওঁলোক সততে শোষণৰ বলি হয়। প্ৰায়ভাগ দুখীয়া পৰিয়ালতে বিজুলী শক্তিৰ সুবিধা নাই। খৰি আৰু গোবৰৰ শুকান পিঠাই হৈছে তেওঁলোকৰ বন্ধন কাৰ্যত ব্যৱহৃত প্ৰধান ইন্ধন। বৃহৎ সংখ্যক দুখীয়া লোকৰ আনকি নিৰাপদ বিশুদ্ধ সুবিধাকণো নাই। লাভজনক কৰ্মসংস্থানত নিয়োগ, শিক্ষা তথা পৰিয়ালৰ গুণীৰ ভিতৰত যিকোনো বিষয়ৰ

সিদ্ধান্তত অংশগ্ৰহণৰ ক্ষেত্ৰত তীব্ৰ লিংগ-বৈষম্যৰ যথেষ্ট প্ৰমাণ পোৱা যায়। গৰ্ভাৱস্থাত দুখীয়া মহিলাসকলে প্ৰয়োজনতকৈ যথেষ্ট কম যত্ন পায়। গতিকে তেওঁলোকৰ কেঁচুৱা স্বাস্থ্যৱান হোৱা বা জীয়াই থকাৰ সম্ভাৱনা কম।

ব্যক্তিৰ জীৱিকাৰ উপায় আৰু তেওঁলোকে আহৰণ কৰা পৰিসম্পদৰ পৰিমাণৰ ওপৰত ভিত্তি কৰিয়েই অর্থনীতিবিদসকলে দুখীয়া লোকক চিনাক্ত কৰে। তেওঁলোকৰ মতে গ্ৰামীণ দুখীয়া লোকসকলে প্ৰধানকৈ ভূমিহীন কৃষি শ্ৰমিক, ক্ষুদ্ৰ আৰু উপাস্ত কৃষক, বিভিন্ন অনা-কৃষি কাৰ্যত নিয়োজিত ভূমিহীন শ্ৰমিক, দিন মজুৰ আৰু ক্ষুদ্ৰ কৃষিভূমিত ৰায়তী কৃষক ৰূপে কাম কৰে।

চিত্ৰ 4.2 : গৰিষ্ঠ সংখ্যক কৃষি শ্ৰমিক দুখীয়া

চহৰ অঞ্চলৰ দুখীয়াসকল হৈছে মূলতঃ চহৰলৈ প্ৰব্ৰজিত গ্ৰাম্য দুখীয়াসকল। বিভিন্ন ধৰণৰ অনিয়মীয়া কামত নিয়োজিত শ্ৰমিকসকল, ৰাস্তাৰ দাঁতিত সামগ্ৰী বিক্ৰী কৰি স্ব-নিয়োজনেৰে জীৱন নিৰ্বাহ কৰাসকল আৰু অন্যান্য বিভিন্ন কাৰ্যত নিয়োজিত-সকল এনে বিধৰ দুখীয়া।

কক্ষ নং 4.2 : দৰিদ্ৰতা কি? (What is Poverty)

শ্বাহীন ৰফী খান (Shaheen Rafi Khan) আৰু ডামিয়েন কিলেন (Damian Killen) নামৰ দুগৰাকী পণ্ডিতে দৰিদ্ৰতাৰ চৰ্তসমূহ সংক্ষেপে দাঙি ধৰিছে এনেদৰে : দৰিদ্ৰতা হৈছে ক্ষুধা। দৰিদ্ৰতা হৈছে ৰোগগ্ৰস্ততা আৰু চিকিৎসকক দেখুওৱাৰ অসমৰ্থতা। দৰিদ্ৰতা হ'ল বিদ্যালয়লৈ যোৱাৰ অসমৰ্থতা আৰু পঢ়িব নজনা। দৰিদ্ৰতা হ'ল কৰ্মহীনতা। দৰিদ্ৰতা হ'ল ভৱিষ্যতৰ বাবে ভীতি, দিনে এসাঁজ খাদ্য প্ৰাপ্তি। দৰিদ্ৰতা হ'ল অপৰিষ্কাৰ পানীয়ে সৃষ্টি কৰা বেমাৰত নিজৰ সন্তান হেৰুওৱা। দৰিদ্ৰতা হ'ল ক্ষমতাহীনতা, প্ৰতিনিধিত্ব কৰাৰ সুযোগ আৰু স্বাধীনতাৰ অভাৱ। তোমালোকে কি ভাবা?

4.3 দুখীয়া লোকসকলক কেনেদৰে চিনাক্ত কৰা হয় ? (HOW ARE THE POOR PEOPLE IDENTIFIED) :

ভাৰতবৰ্ষই দৰিদ্ৰতাৰ সমস্যা সমাধান কৰিবলৈ হ'লে দৰিদ্ৰতাৰ প্ৰধান কাৰণসমূহ নিৰাময় কৰাৰ বাবে এক ৰূপায়ণ সাধ্য আৰু বহনক্ষম কৌশল উলিয়াব লাগিব আৰু দুখীয়াসকলৰ দুৰ্দশাগ্ৰস্ত পৰিস্থিতিৰ অৱসান ঘটাব সহায়ক হোৱাকৈ আঁচনি প্ৰস্তুত কৰিব লাগিব। অৱশ্যে এই আঁচনিবোৰৰ ফলপ্ৰসূ কাৰ্যকৰীকৰণৰ বাবে চৰকাৰে প্ৰকৃত দৰিদ্ৰসকলক নিশ্চিতভাৱে চিনাক্ত কৰি উলিয়াব পাৰিব লাগিব। ইয়াৰ বাবে দৰিদ্ৰতাৰ মাত্ৰা জুখিবলৈ এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাপক প্ৰস্তুত কৰাৰ প্ৰয়োজন আছে আৰু এনে পৰিমাপৰ বিচাৰমান সৃষ্টিকাৰী বিভিন্ন কাৰকসমূহ অতি সাৱধানতাৰে বাছি উলিয়াব লাগিব।

প্ৰাক্ স্বাধীনতাৰ কালছোৱাত ভাৰতবৰ্ষৰ দাৰিদ্ৰ্যৰ সীমাৰেখাৰ ধাৰণাটোৰ বিষয়ে দাদা ভাই নৌৰজীয়ে পোন প্ৰথমবাৰৰ বাবে আলোচনা কৰিছিল। ইয়াৰ বাবে তেখেতে কাৰাগাৰৰ এজন কাৰাবন্দীৰ খাদ্য তালিকাত প্ৰচলিত যথোপযুক্ত দাম ব্যৱহাৰ কৰি জীৱন ধাৰণৰ ব্যয় সম্পৰ্কীয় এক সিদ্ধান্তত উপনীত হৈছিল। তেখেতৰ এই সিদ্ধান্তক 'কাৰাগাৰৰ জীৱন ধাৰণৰ ব্যয়' বুলি কোৱা হয়। অৱশ্যে, কাৰাগাৰত কেৱল প্ৰাপ্ত বয়স্ক লোকহে থাকে। আনহাতে বাস্তৱক্ষেত্ৰত সমাজত প্ৰাপ্ত বয়স্কসকলৰ লগতে শিশুও থাকে। দাৰিদ্ৰ্য

সীমাৰেখাত উপনীত হ'বলৈ তেখেতে এই জীৱন ধাৰণৰ ব্যয়ৰ যথোপযুক্ত সমিলকৰণ ঘটাইছিল। এনে সমিলকৰণৰ অৰ্থে তেখেতে ধৰি লৈছিল যে দেশৰ মুঠ জনসংখ্যাৰ এক তৃতীয়াংশ হৈছে শিশু আৰু ইয়াৰে আধা অংশই যথেষ্ট কম পৰিমাণে ভোগ কৰে। আনহাতে অন্য আধা অংশই প্ৰাপ্তবয়স্ক লোকৰ খাদ্যৰ পৰিমাণৰ আধাহে ভোগ কৰে। এই ধৰণে তেখেতে তিনি চতুৰ্থাংশ উৎপাদকত উপনীত হৈছিল। অৰ্থাৎ—

$$\frac{1}{6} (\text{শূন্য}) + \frac{1}{6} (\text{আধা}) + \frac{2}{3} (\text{সম্পূৰ্ণ}) =$$

$\frac{3}{4} (\text{সম্পূৰ্ণ})$ — এই তিনিওটা অংশৰ ভোগ ব্যয়ৰ ভাৰযুক্ত গড়েই হৈছে গড় দাৰিদ্ৰ্য সীমাৰেখা। এই গড় দাৰিদ্ৰ্য সীমাৰেখা হৈছে প্ৰাপ্তবয়স্ক লোকৰ কাৰাগাৰ জীৱন ধাৰণৰ ব্যয়ৰ তিনি চতুৰ্থাংশ।

স্বৰাজ্যোত্তৰ ভাৰতবৰ্ষত দেশত থকা প্ৰকৃত দুখীয়াৰ সংখ্যা নিৰূপণৰ বাবে এক শুদ্ধ ব্যৱস্থা নিৰ্ণয় কৰিবলৈ সময়ে সময়ে বিভিন্ন প্ৰচেষ্টা গ্ৰহণ কৰা হৈছে। উদাহৰণস্বৰূপে 1962 চনত পৰিকল্পনা আয়োগে এটা অধ্যয়ন গোট (Study Group) গঠন কৰিছিল। 1979 চনত "Task Force on Projections of Minimum Need and Effective consumption Demand" নামৰ আন এটা নিকায় গঠন কৰা হৈছিল। আকৌ 1989 চনতো সেই একেটা উদ্দেশ্যতে এক 'বিশেষজ্ঞ গোট' (Expert Group) গঠন কৰা হয়।

সাৰণী নং 4.1 : দাৰিদ্ৰ্য সীমাৰেখা

পৰম ৰূপৰ দৰিদ্ৰ	অতি দৰিদ্ৰ	দৰিদ্ৰ	কম দৰিদ্ৰ	মধ্যবিত্ত শ্ৰেণী	উচ্চ মধ্যবিত্ত শ্ৰেণী	বিত্তশালী শ্ৰেণী	অতি বিত্তশালী শ্ৰেণী	কোটিপতি শ্ৰেণী....	সহস্ৰ কোটিপতি শ্ৰেণী
দুখীয়া			অ-দুখীয়া						

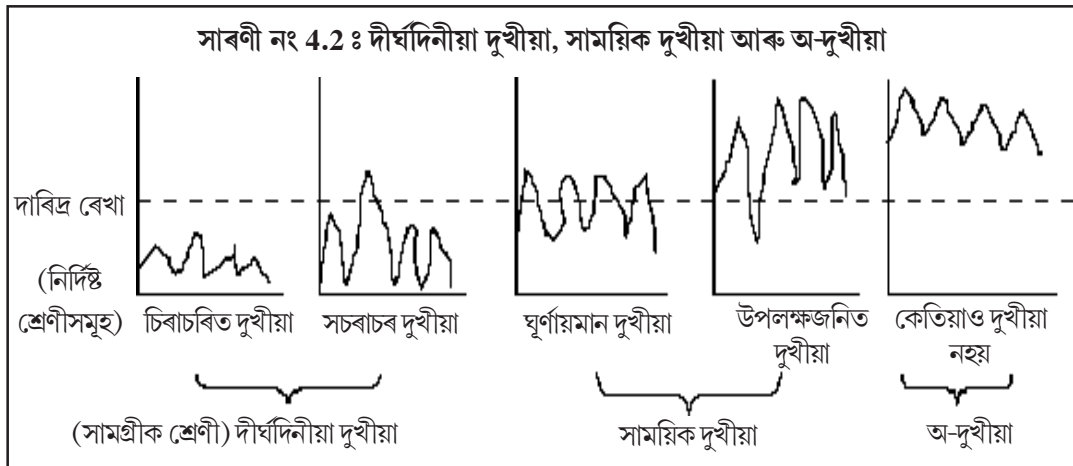
এইবোৰৰ উপৰিও বৃজন সংখ্যক অৰ্থনীতিবিদে ব্যক্তিগতভাৱেও এনে ধৰণৰ ব্যৱস্থা উদ্ভাৱনৰ বাবে প্ৰচেষ্টা চলাইছিল।

দৰিদ্ৰতাৰ এক গ্ৰহণীয় সংজ্ঞা নিৰ্ধাৰণৰ উদ্দেশ্যে দেশৰ জনসংখ্যাক দুখীয়া আৰু অ-দুখীয়া এই দুটা ভাগত ভাগ কৰা হয় আৰু এই দুয়োটা ভাগক পৃথক কৰিছে দাৰিদ্ৰ্য সীমাৰেখাই। অৱশ্যে দুখীয়াসকল কেবা প্ৰকাৰৰ : পৰম ৰূপৰ দৰিদ্ৰ, অতি দৰিদ্ৰ আৰু দৰিদ্ৰ। ঠিক সেইদৰে অ-দুখীয়া শ্ৰেণীও কেবা প্ৰকাৰৰ : মধ্যবিত্ত শ্ৰেণী, উচ্চ মধ্যবিত্ত, ধনী বা বিত্তশালী, অতি ধনী আৰু পৰম ৰূপৰ ধনী শ্ৰেণী ইত্যাদি। পৰম ৰূপৰ দৰিদ্ৰৰ পৰা পৰম ৰূপৰ বিত্তশালী শ্ৰেণীলৈ এডাল ৰেখা বা এক ধাৰাবাহিক শৃংখল বুলি গণ্য কৰিব পাৰি যাক দাৰিদ্ৰ্য সীমাৰেখাই দুখীয়া আৰু অ-দুখীয়া এই দুই ভাগত বিভক্ত কৰিছে।

দৰিদ্ৰতাৰ শ্ৰেণীবিভাজন (Categorising Poverty) : দৰিদ্ৰতাৰ শ্ৰেণীবিভাজন বিভিন্ন ধৰণে কৰা হয়। এনে এক ধৰণ অনুসৰি যিসকল চিৰাচৰিতভাৱে দুখীয়া (always poor) আৰু যিসকল সচৰাচৰ দুখীয়া (usually poor) কিন্তু

মাজে-সময়ে সামান্য অধিক মুদ্ৰা অৰ্জন কৰে (যেনে— অনিয়মীয়া শ্ৰমিকসকল)— সেইসকলক একত্ৰিত কৰি দীৰ্ঘদিনীয়া দুখীয়া (chronic poor) নামে শ্ৰেণীভুক্ত কৰা হয়। আকৌ ক্ষুদ্ৰ কৃষক আৰু ঋতুজনিত বনুৱা কেতিয়াবা দৰিদ্ৰতাত পতিত হয় আৰু কেতিয়াবা ইয়াৰ পৰা মুক্ত হয়। এই শ্ৰেণীৰ দুখীয়াসকলক ঘূৰ্ণায়মান দৰিদ্ৰ (churning poor) বুলি কোৱা হয়। ইয়াৰ উপৰিও অন্য একাংশ লোক আছে যিসকল অধিকাংশ সময় আৰ্থিকভাৱে স্বচ্ছল হৈ থাকে কিন্তু মাজে-সময়ে দুৰ্দশাত পৰে। সেইবাবে এই শ্ৰেণীৰ দুখীয়াসকলক উপলক্ষজনিত দৰিদ্ৰ (occasionally poor) বোলা হয়। উপৰোক্ত দুয়োটা শ্ৰেণীৰ দুখীয়াক একেলগে সাময়িক দৰিদ্ৰ (Transient poor) বোলা হয়। এই বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ দৰিদ্ৰৰ বিপৰীতে অন্য একাংশ লোক আছে যিসকল কোনোদিনে কোনো কাৰণতে দুখীয়া নহয় আৰু সেই কাৰণে এইসকল অ-দুখীয়া বা ধনী। (সাৰণী নং 4.2)

দাৰিদ্ৰ্য সীমাৰেখা (Poverty Line) : এতিয়া দাৰিদ্ৰ্য সীমাৰেখা কেনেদৰে নিৰ্ধাৰণ কৰা হয় সেই বিষয়ে আলোচনা কৰোঁহক। দৰিদ্ৰতাৰ মাত্ৰা

জুখিবলৈ কেবাটাও উপায় আছে। এইবোৰৰ ভিতৰত অন্যতম হ'ল ন্যূনতম প্ৰয়োজনীয় কে'লৰিৰ মুদ্ৰামূল্য (জনমূৰি ব্যয়) নিৰ্ধাৰণৰ জৰিয়তে পৰিমাণন। এই সন্দৰ্ভত ন্যূনতম প্ৰয়োজনীয় কে'লৰি গ্ৰামাঞ্চলৰ লোক এজনৰ বাবে 2400 আৰু চহৰৰ এজন লোকৰ বাবে 2100 বুলি নিৰ্ধাৰণ কৰা হয়। ইয়াৰ ভিত্তিতে 1999-2000 চনত গ্ৰামাঞ্চলৰ এজন ব্যক্তিৰ ভোগ-ব্যয় প্ৰতি মাহে 328.00 টকা আৰু চহৰাঞ্চলত এই ভোগ-ব্যয় 454.00 টকাক দাৰিদ্ৰ্য সীমাৰেখা হিচাপে নিৰ্দিষ্ট কৰা হৈছিল।

দুখীয়াসকলক চিনাক্তকৰণৰ বাবে চৰকাৰীভাৱে আয়ৰ সমাৰ্থক হিচাপে মাহিলী জনমূৰি ব্যয় (MPCE)ক ব্যৱহাৰ কৰা হয় যদিও এইব্যৱস্থাই আমাৰ দেশৰ প্ৰকৃত দুখীয়াসকলক সন্তোষজনকভাৱে চিনাক্ত কৰি উলিয়াব পাৰে বুলি তুমি ভাবানে?

চিত্ৰ নং 4.3 : নিৰাপদ খোৱাপানী আৰু অনাময় ব্যৱস্থা সকলোৰে বাবে অত্যাৱশ্যকীয়

পণ্ডিতসকলে ভাবে যে এই ব্যৱস্থাৰ প্ৰধান অসুবিধা এয়ে যে ইয়াৰ জৰিয়তে কৰা গণনাত সকলো দুখীয়া লোককে একে শ্ৰেণীভুক্ত কৰি গণনা কৰা হয়। অতিশয় দুখীয়া আৰু অন্যান্য দুখীয়াৰ মাজত থকা পাৰ্থক্য ইয়াত গণ্য কৰা নহয়। এই পদ্ধতিত আয়ৰ পৰিমাণৰ সমাৰ্থক হিচাপে খাদ্য সামগ্ৰী আৰু কিছু সংখ্যক অন্যান্য নিৰ্বাচিত সামগ্ৰীৰ ওপৰত কৰা ভোগ ব্যয়ৰ পৰিমাণক ব্যৱহাৰ কৰাটো যুক্তি সন্মত নহয় বুলি অৰ্থনীতিবিদসকলে মত পোষণ কৰিছে। চৰকাৰীভাৱে যত্ন ল'বলগীয়া দুখীয়া সকলক সামগ্ৰিকভাৱে চিনাক্তকৰণত এই ব্যৱস্থা সহায়ক হ'ব যদিও দুখীয়া সকলৰ মাজৰ অধিক যত্নৰ প্ৰয়োজন থকা দৰিদ্ৰসকলক চিনাক্ত কৰাটো যথেষ্ট জটিল হ'ব।

আয় আৰু পৰিসম্পদৰ পৰিমাণৰ উপৰিও অন্যান্য বহুতো উপাদান দৰিদ্ৰতাৰ লগত জড়িত হৈ আছে। উদাহৰণস্বৰূপে প্ৰাথমিক শিক্ষা, স্বাস্থ্যসেৱাৰ সুবিধা, খোৱা পানী আৰু অনাময় ব্যৱস্থাৰ সুবিধা ইত্যাদি। দাৰিদ্ৰ্যৰ সীমাৰেখা নিৰ্ধাৰণৰ পদ্ধতিটোত দাৰিদ্ৰ্য দীৰ্ঘস্থায়ী কৰা নিৰক্ষৰতা, স্বাস্থ্যহীনতা, সম্পদৰ প্ৰাপ্তিহীনতা, বৈষম্য বা সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক স্বাধীনতাৰ অভাৱ আদি সামাজিক কাৰকসমূহৰ কথা বিবেচনা কৰা হোৱা নাই। এজন লোকে নিজে হ'ব আৰু কৰিব বিচৰা ধৰণে পোৱাকৈ কাৰ্য আৰু সুযোগ লাভৰ সুবিধাসমূহ সম্প্ৰসাৰিত কৰি মানৱ জীৱনৰ উন্নতি সাধন কৰিব পৰাটোৱেই দাৰিদ্ৰ্য দূৰীকৰণৰ আঁচনিসমূহৰ লক্ষ্য হোৱা উচিত। উদাহৰণস্বৰূপে মানুহ হ'ব লাগিব স্বাস্থ্যবান, সুপৰিপুষ্ট, জ্ঞান সমৃদ্ধ আৰু সামাজিক জীৱনত অংশ গ্ৰহণত সমৰ্থ। এই

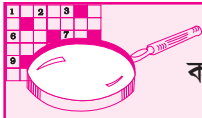

দৃষ্টিকোণৰ পৰা চালে উন্নয়ন মানে হৈছে এজন ব্যক্তিয়ে জীৱন কালত কৰিব পৰা কাৰ্যসমূহক বাধাগ্ৰস্ত কৰা নিৰক্ষৰতা, স্বাস্থ্যহীনতা, সম্পদৰ প্ৰাপ্তিহীনতা তথা সামাজিক আৰু ৰাজনৈতিক স্বাধীনতাৰ অভাৱ ইত্যাদি কাৰকসমূহ দূৰ কৰা।

যদিও চৰকাৰীভাৱে দাবী কৰা হৈছে যে উচ্চ হাৰৰ অৰ্থনৈতিক বৃদ্ধি, কৃষি উৎপাদন বৃদ্ধি, গ্ৰামাঞ্চলত নিয়োগৰ সুবিধা প্ৰদান আৰু 1990ৰ দশকত আৰম্ভ কৰা অৰ্থনৈতিক সংস্কাৰ কাৰ্যসূচীৰ ফলত দেশত দৰিদ্ৰতা হ্ৰাস পাইছে, অৰ্থনীতিবিদ-সকলে চৰকাৰৰ এই সফলতাৰ দাবীত সন্দেহ প্ৰকাশ কৰিছে। তেওঁলোকে আঙুলিয়াই দিছে যে দেশত দৰিদ্ৰলোকৰ সংখ্যাৰ নিম্নগামী চিত্ৰ দেখুওৱাৰ স্বাৰ্থত তথ্য সংগ্ৰহ প্ৰণালী, জনসাধাৰণৰ ভোগৰ সমন্বিত সন্নিৱিষ্ট খাদ্য সামগ্ৰী, দৰিদ্ৰতাৰ সীমাৰেখা

পৰিমাপৰ বাবে গ্ৰহণ কৰা পদ্ধতি আৰু দৰিদ্ৰ লোকৰ সংখ্যা ইত্যাদি সকলোবোৰতে ইচ্ছাকৃত কাৰচাজি কৰা হৈছে।

দৰিদ্ৰতা গণনাত চৰকাৰীভাৱে কৰা গণনা প্ৰক্ৰিয়াত থকা বিভিন্ন সীমাবদ্ধতাৰ বাবে পণ্ডিতসকলে ইয়াৰ বিকল্প পদ্ধতি উদ্ভাৱনৰ প্ৰচেষ্টা চলাইছে। উদাহৰণস্বৰূপে, প্ৰখ্যাত অৰ্থনীতিবিদ ন'বেল বঁটা বিজয়ী অমৰ্ত্য সেনে এনে এক সূচক উদ্ভাৱন কৰিছে আৰু চমুকৈ এই সূচকক সেন সূচক (Sen Index) বুলি জনা যায়। দৰিদ্ৰতা ব্যৱধান সূচক (Poverty Gap Index) আৰু সৰ্বমুঠ দৰিদ্ৰতা ব্যৱধান (Squared Poverty Gap) আদি অন্যান্য প্ৰণালীও আছে। তোমালোকে এইবোৰৰ বিষয়ে ওপৰৰ শ্ৰেণীত শিকিব পাৰিবা।

কৰি চোৱা (Work These Out)

- 4.2 আৰু 4.3 দফাত তোমালোকে মন কৰিছা যে দুখীয়াসকলক কেৱল মাত্ৰ আয় আৰু ভোগ ব্যয় সম্পৰ্কীয় সূচকৰ জৰিয়তে চিনাক্ত কৰা নহয়। বৰঞ্চ অন্যান্য বহুত বিষয়, যেনে—ভূমি, বাসগৃহ, শিক্ষা, স্বাস্থ্য আৰু অনাময় ব্যৱস্থাৰ সুবিধা ইত্যাদিও গুৰুত্বপূৰ্ণ। বৈষম্যমূলক আচৰণকো বিবেচনা কৰাৰ প্ৰয়োজন আছে। অন্যান্য সকলো নিৰ্দেশকক সামৰি ল'ব পৰাকৈ এক বিকল্প দাৰিদ্ৰ্য সীমাৰেখা কেনেদৰে প্ৰস্তুত কৰিব পাৰি সেই বিষয়ে আলোচনা কৰা।
- ওপৰত দিয়া দাৰিদ্ৰ্য সীমাৰেখাৰ সংজ্ঞাৰ ভিত্তিত তোমালোকৰ নিজৰ অঞ্চলৰ/নিকটৱৰ্তী অঞ্চলৰ ঘৰুৱা সহায়ক, ধোবী, বাতৰি কাকত যোগনীয়াৰ হিচাপে কাম কৰা লোকসকল দাৰিদ্ৰ্য সীমাৰেখাৰ ওপৰত আছে নে নাই বিচাৰ কৰা।

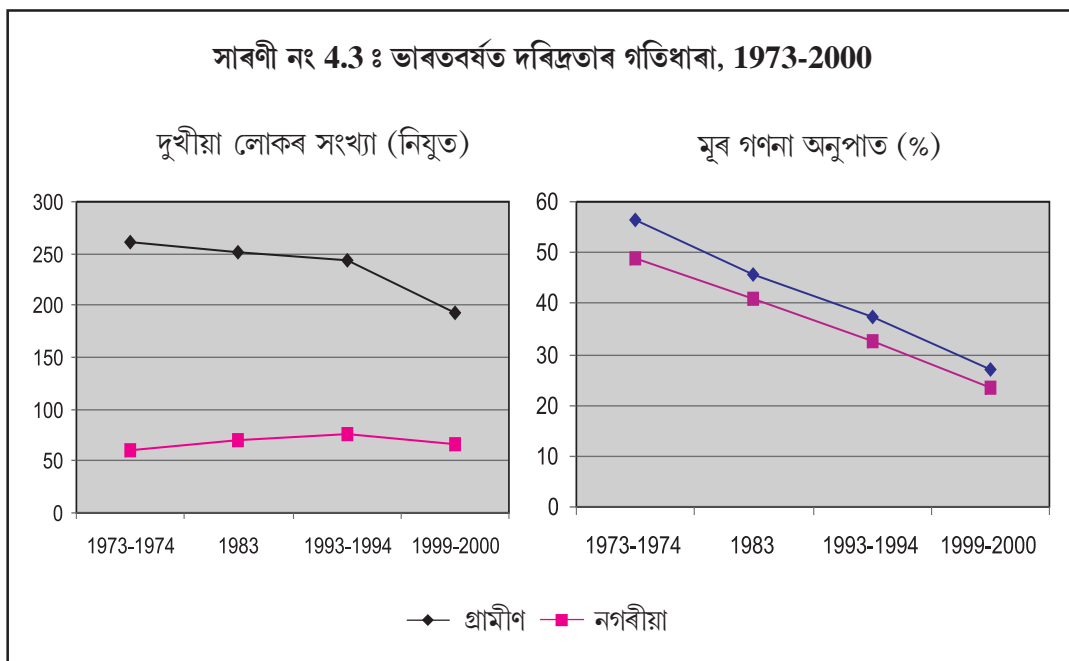

4.4 ভাৰতবৰ্ষত দুখীয়া মানুহৰ সংখ্যা (THE NUMBER OF POOR IN INDIA) :

দাৰিদ্ৰ্য সীমাৰেখাৰ তলত থকা লোকৰ অনুপাতক দুখীয়াৰ সংখ্যা হিচাপে গণনা কৰিলে ইয়াক মূৰ গণনা অনুপাত (Head Count Ratio) বোলা হয়। ভাৰতবৰ্ষত বাস কৰা দুখীয়া লোকৰ সংখ্যা জানিবলৈ তোমালোকে নিশ্চয় আগ্ৰহী। এই দুখীয়া লোকসকল ক'ত বাস কৰে আৰু সুদীৰ্ঘকাল ধৰি তেওঁলোকৰ সংখ্যা বা অনুপাত হ্ৰাস পাইছে নে নাই? অনুপাত আৰু শতাংশৰ হিচাপত দুখীয়া লোকৰ এনে এটা তুলনামূলক বিশ্লেষণ কৰিলে আমি জনসাধাৰণৰ দাৰিদ্ৰ্যৰ বিভিন্ন স্তৰ আৰু বিভিন্ন ৰাজ্য আৰু বিভিন্ন সময়ত তেওঁলোকৰ বিতৰণ সম্পৰ্কে আভাস পাম।

পৰিকল্পনা আয়োগে দৰিদ্ৰতা সম্পৰ্কীয় চৰকাৰী তথ্যসমূহ জনসাধাৰণৰ জ্ঞাতাৰ্থে প্ৰকাশ

কৰে। ৰাষ্ট্ৰীয় নমুনা জৰীপ সংগঠনে (National Sample Survey Organisation) সংগ্ৰহ কৰা জনসাধাৰণৰ ভোগ ব্যয় সম্পৰ্কীয় তথ্যৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ইয়াক যুগুত কৰা হয়। 4.3 নং সাৰণীত 1979 চনৰ পৰা 2000 চনলৈ ভাৰতবৰ্ষত থকা দুখীয়া লোকৰ সংখ্যা আৰু মুঠ জনসংখ্যাত তেওঁলোকৰ অনুপাত দেখুওৱা হৈছে। 1973-74 চনত দেশৰ 321 নিযুতৰো অধিক লোক দাৰিদ্ৰ্য সীমাৰেখাৰ তলত আছিল। 1999-2000 চনত এই সংখ্যা প্ৰায় 260 নিযুতলৈ হ্ৰাস পায়। অনুপাত হিচাপত 1973-74 চনত মুঠ জনসংখ্যাৰ 55 শতাংশই আছিল দাৰিদ্ৰ্য সীমাৰেখাৰ তলত। 1999-2000 চনত এই সংখ্যা 26 শতাংশলৈ হ্ৰাস পাইছে। আকৌ 1973-74 চনত দুখীয়া লোকৰ 80 শতাংশতকৈয়ো অধিকে গ্ৰামাঞ্চলত বাস কৰিছিল আৰু 1999-2000 চনত এই অনুপাত প্ৰায় 75 শতাংশলৈ হ্ৰাস পাইছে। অৰ্থাৎ

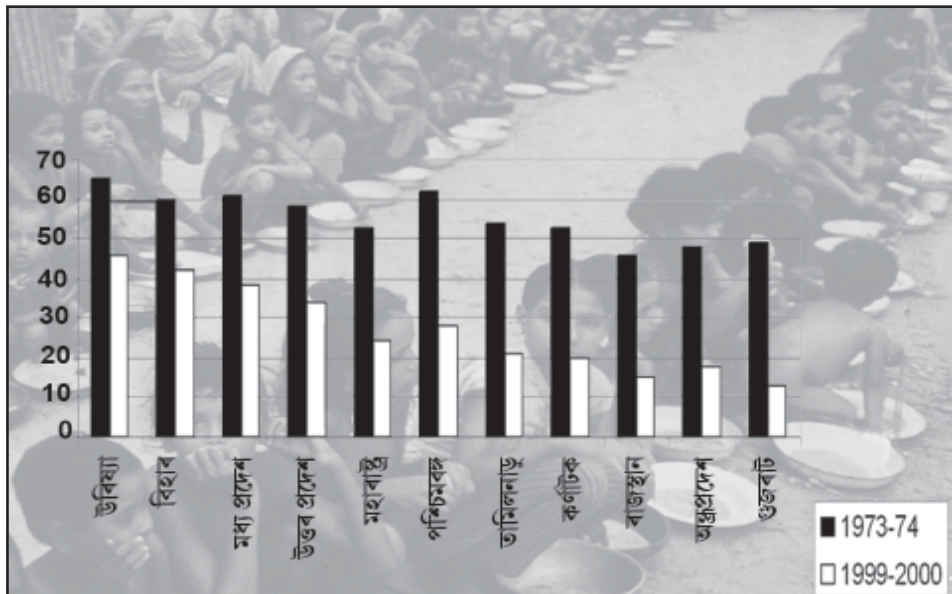

দেশৰ মুঠ দুখীয়া লোকৰ তিনি চতুৰ্থাংশই গাঁৱত বাস কৰে। আকৌ দৰিদ্ৰতাৰ সমস্যা, যিটোৰ মাত্ৰাধিক্য মূলতঃ গ্রামাঞ্চলতে আছিল, তাৰো নগৰ অঞ্চললৈ স্থানান্তৰ ঘটিছে। 1990ৰ দশকত গ্রামাঞ্চলত পৰম দৰিদ্ৰ লোকৰ সংখ্যা হ্ৰাস পাইছে, আনহাতে নগৰ অঞ্চলত ই সামান্য পৰিমাণে বৃদ্ধি পাইছে। নগৰ আৰু গাঁও উভয়তে দৰিদ্ৰতাৰ অনুপাত একেৰাহে হ্ৰাস পাইছে। সাৰণী নং 4.3ত তোমালোকে দেখা পাবা যে 1973-2000 চনৰ সময়ছোৱাত দেশত সংখ্যা আৰু অনুপাত দুয়োটা হিচাপত দুখীয়া লোকৰ লোকসংখ্যা হ্ৰাস পাইছে। কিন্তু দুয়োটা হিচাপত এই নিম্নগামিতাৰ প্ৰকৃতি

উৎসাহজনক নহয়। দুখীয়া লোকৰ পৰম সংখ্যাৰ তুলনাত ইয়াৰ আনুপাতিক হ্ৰাসৰ হাৰ যথেষ্ট মন্থৰ। মন কৰিবা যে 1990ৰ দশকৰ আৰম্ভণি কালত নগৰ আৰু গ্রামাঞ্চলত দুখীয়া লোকৰ পৰম সংখ্যাসমূহৰ ব্যৱধান হ্ৰাস পোৱা নাছিল। আনহাতে অনুপাত হিচাপত এই ব্যৱধান 1999-2000 চনলৈ প্ৰায় স্থিতাবস্থাতে আছিল।

4.4 নং সাৰণীত ৰাজ্যিক পৰ্যায়ত দৰিদ্ৰতাৰ গতি ধাৰা দেখুওৱা হৈছে। সাৰণীত দেখা গৈছে যে ভাৰতবৰ্ষৰ সৰ্বমুঠ দুখীয়া লোকৰ প্ৰায় 70 শতাংশই আছে উত্তৰ প্ৰদেশ, বিহাৰ, মধ্যপ্ৰদেশ, পশ্চিমবংগ আৰু উৰিষ্যা। তোমালোকে এইটোও দেখিবা যে

সাৰণী নং 4.4 : কিছু সংখ্যক ডাঙৰ ৰাজ্যত দাৰিদ্ৰ্য সীমাৰেখাৰ তলৰ জনসংখ্যা, 1973-2000 (%)

দ্রষ্টব্য : উত্তৰ প্ৰদেশত বৰ্তমানৰ উত্তৰাঞ্চল, মধ্য প্ৰদেশত সন্তীশগড় আৰু বিহাৰত বাৰখণ্ড অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হৈছে।

1973-74 চনত এই বৃহৎ ৰাজ্য কেইখনৰ অধিকাংশতে মুঠ জনসংখ্যাৰ প্ৰায় আধা অংশই দাৰিদ্ৰ্য সীমাৰেখাৰ তলত বাস কৰিছিল। 1999-2000 চনত দুখন ৰাজ্য ক্ৰমে বিহাৰ আৰু উৰিষ্যা প্ৰায় সেই একে পৰ্যায়তে আছিল। এই দুয়োখন ৰাজ্যয়ো দাৰিদ্ৰ্য কিছু পৰিমাণে হ্ৰাস কৰিব পাৰিছে। তথাপি অন্য ৰাজ্যসমূহৰ তুলনাত তেওঁলোকৰ এই সাফল্য তেনেই সামান্য। যদি আমি গুজৰাটলৈ লক্ষ্য কৰোঁ তেনেহ'লে দেখা পাওঁ যে 1973-2000ৰ সময়ছোৱাত ৰাজ্যখনত দাৰিদ্ৰ্য সীমাৰেখাৰ তলৰ লোকৰ সংখ্যা 48 শতাংশৰ পৰা 15 শতাংশলৈ হ্ৰাস পাইছে। সেই একে সময়ছোৱাত পশ্চিমবংগই দাৰিদ্ৰ্য সীমাৰেখাৰ তলৰ লোকৰ সংখ্যা প্ৰায় দুই তৃতীয়াংশ অৰ্থাৎ 63 শতাংশৰ পৰা প্ৰায় 27 শতাংশলৈ হ্ৰাস কৰাত সফল হৈছে।

4.5 দৰিদ্ৰতাৰ কাৰণসমূহ কি ? (What Causes Poverty) :

দুখীয়া লোকৰ গাইগুটীয়া পৰিস্থিতি আৰু বৈশিষ্ট্য, এই দুটাৰ এটা নাইবা দুয়োটাৰ ভিত্তিত দৰিদ্ৰতাৰ ব্যাখ্যা কৰা হয়। ইয়াৰ কিছুমান উদাহৰণ হ'ল— (1) নিম্ন স্তৰৰ শিক্ষা আৰু পাৰদৰ্শিতা (2) দুৰ্বলতা, স্বাস্থ্যহীনতা আৰু ৰোগগ্ৰস্ততা (3) বৈষম্য ইত্যাদি। এইবোৰৰ কাৰণ হ'ল— (1) সামাজিক, অৰ্থনৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক অসমতা (3) সামাজিক নিলগীকৰণ (Social Exclusion) (4) নিয়োগহীনতা (5) ঋণগ্ৰস্ততা (6) আয় আৰু সম্পদ বিতৰণৰ অসমতা। মুঠ বা সামগ্ৰিক দৰিদ্ৰতা (aggregate poverty) হৈছে গাইগুটীয়া দৰিদ্ৰতাৰ যোগফল। সাধাৰণভাৱে অৰ্থব্যৱস্থা ব্যাপি থকা বিভিন্ন সমস্যা, যেনে— (1) নিম্ন মূলধন গঠন (2) প্ৰয়োজনীয় আন্তঃগাঁথনিৰ

অভাৱ (3) চাহিদাৰ অভাৱ (4) জনসংখ্যাৰ হেঁচা (5) সামাজিক কল্যাণমূলক ব্যৱস্থাৰ (nets) সীমাবদ্ধতা ইত্যাদিৰ দ্বাৰাও দৰিদ্ৰতাৰ বিশ্লেষণ কৰা হয়।

প্ৰথম অধ্যায়ত তোমালোকে ভাৰতবৰ্ষত ইংৰাজ শাসনৰ বিষয়ে পঢ়ি আহিছা। যদিওবা ভাৰতীয় জীৱন ধাৰণৰ মানৰ ওপৰত ইংৰাজ শাসনৰ চূড়ান্ত প্ৰভাৱৰ বিষয়টো এতিয়াও বিতৰ্কিত হৈ আছে, কিন্তু এই বিষয়ত কোনো সন্দেহ নাই যে ভাৰতীয় অৰ্থব্যৱস্থা আৰু জনসাধাৰণৰ জীৱন ধাৰণৰ মানৰ ওপৰত ইয়াৰ যথেষ্ট নেতিবাচক প্ৰভাৱ আছিল। ইংৰাজ শাসনৰ অধীনত ভাৰতবৰ্ষত যথেষ্ট পৰিমাণে নিঃ উদ্যোগীকৰণ (deindustrialisation) ঘটিছিল। ইংলণ্ডৰ লাংকাশ্বায়াৰ (Lancashire)ৰ পৰা উদ্যোগত উৎপাদিত কপাহী কাপোৰৰ আমদানিয়ে স্থানীয় বহুতো উৎপাদনক উচ্ছেদ কৰিছিল আৰু ভাৰতবৰ্ষ বস্ত্ৰ ৰপ্তানিৰ পৰিৱৰ্তে কপাহীসূতা ৰপ্তানিকাৰী দেশৰ পৰ্যায়লৈ পৰ্যবসিত হৈছিল।

ইংৰাজ ৰাজত্বৰ সমগ্ৰ কালছোৱাত 70 শতাংশৰো অধিক ভাৰতীয় লোক কৃষিখণ্ডত নিয়োজিত হৈ আছিল বাবে এই খণ্ডত পৰা প্ৰভাৱে জীৱনধাৰণৰ মানৰ ওপৰত অইন সকলোতকৈ অধিক প্ৰভাৱ পেলাইছিল। ইংৰাজৰ নীতিসমূহত অন্তৰ্ভুক্ত খৰতকীয়া গতিৰ উচ্চ হাৰত গ্ৰাম্যকৰ আৰোপনৰ ব্যৱস্থাই মহাজন আৰু ঋণদাতাসকলক বৃহৎ ভূমিপতি হোৱাত সহায় কৰিছিল। ইংৰাজৰ অধীনত ভাৰতবৰ্ষই খাদ্যশস্য ৰপ্তানি কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছিল আৰু ফলস্বৰূপে 1875 আৰু 1900 চনৰ ভিতৰত 26 নিযুত লোকে দুৰ্ভিক্ষত মৃত্যু বৰণ কৰিবলগীয়া হৈছিল।

ব্ৰিটিছ ৰাজত্বৰ প্ৰধান লক্ষ্য আছিল ইংলণ্ডৰ ৰপ্তানিৰ বাবে বজাৰৰ সুবিধা প্ৰদান কৰা, ইংলণ্ডলৈ

ভাৰতবৰ্ষক ঋণ পৰিশোধ কৰোৱা আৰু ইংৰাজৰ সাম্ৰাজ্যবাদী সেনাদলৰ বাবে ভাৰতবৰ্ষৰ পৰা মানৱ শক্তি সৰবৰাহৰ ব্যৱস্থা কৰা।

ইংৰাজ ৰাজত্বই ভাৰতবৰ্ষৰ কেবা নিযুত লোকক দাৰিদ্ৰ্যৰ কবলত পেলাইছিল। আমাৰ প্ৰাকৃতিক সম্পদসমূহ লুট কৰি নিয়া হৈছিল, আমাৰ উদ্যোগসমূহক ইংৰাজসকলৰ বাবে সুলভ মূল্যতে সামগ্ৰী উৎপাদনৰ কাম কৰিবলৈ বাধ্য কৰোৱা হৈছিল আৰু আমাৰ খাদ্য শস্যবোৰ ৰপ্তানি কৰা হৈছিল। দুৰ্ভিক্ষ আৰু ক্ষুধাত বহু মানুহৰ মৃত্যু হৈছিল। 1857-58 চনত বহু সংখ্যক স্থানীয় নেতাক ক্ষমতাচ্যুতকৰণ, কৃষকসকলৰ

চিত্ৰ নং 4.4 : নিম্নমানৰ স্ব-নিয়োজনে দাৰিদ্ৰ্য অধ্যাহত ৰাখে

ওপৰত অতিমাত্ৰা উচ্চ হাৰত কৰ আৰোপকৰণ আৰু অন্যান্য অসন্তুষ্টিৰ বাবে ইংৰাজৰ আদেশাধীন ভাৰতীয় সেনাবাহিনীৰ চিপাহীসকলে ইংৰাজ শাসনৰ বিৰুদ্ধে বিদ্ৰোহ কৰিছিল।

আনকি আজিও গ্ৰামাঞ্চলৰ জনসাধাৰণৰ জীৱিকাৰ প্ৰধান উপায় হৈছে কৃষি আৰু ভূমিয়ে হৈছে এওঁলোকৰ প্ৰাথমিক পৰিসম্পদ; ভূমিৰ স্বত্বাধিকাৰ হৈছে ভৌতিক কল্যাণৰ এক নিৰ্ধাৰক আৰু যিসকলৰ কিছু পৰিমাণে নিজা ভূমি আছে, তেওঁলোকৰ জীৱন ধাৰণৰ অৱস্থাৰ উন্নতকৰণৰ বাবে সুবিধা অধিক।

স্বাধীনতাৰ সময়ৰ পৰাই দেশৰ চৰকাৰে ভূমিৰ পুনৰবিতৰণৰ বাবে প্ৰচেষ্টা চলাইছে আৰু বৃহৎ ভূমিপতিসকলৰ পৰা ভূমি অধিগ্ৰহণ কৰি এইবোৰ ভূমিহীন কিন্তু কৃষিভূমিত কাম কৰা দিন মজুৰসকলৰ মাজত বিতৰণৰ ব্যৱস্থা কৰিছে। অৱশ্যে এই ব্যৱস্থাই সীমিত পৰিসৰতহে সফলতা লাভ কৰিছে। বৃহৎ অংশৰ কৃষি শ্ৰমিকে তেওঁলোকে লাভ কৰা ক্ষুদ্ৰ

ভূমি খণ্ডত কৃষি কাৰ্য কৰিবলৈ সক্ষম হোৱা নাই। কিয়নো কৃষি ভূমিৰ উৎপাদনশীলতা বৃদ্ধি কৰিব পৰাকৈ তেওঁলোকৰ টকা-পইচা (পৰিসম্পদ) আৰু পাৰদৰ্শিতাৰ অভাৱ। তদুপৰি এই ভূমিখণ্ডসমূহ আকাৰত যথেষ্ট সৰু বাবে ইবিলাকত সফল কৃষি কাৰ্য ৰূপায়ণ অসাধ্য।

ভাৰতবৰ্ষৰ গ্ৰামীণ দুখীয়া লোকসকলৰ এক বৃহৎ অংশই ক্ষুদ্ৰ কৃষক। তেওঁলোকৰ কৃষি ভূমিবোৰ সাধাৰণতে কম উৰ্বৰ আৰু বৰষুণৰ পানীৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। তেওঁলোকে জীৱন ধাৰণৰ বাবে উৎপাদিত শস্য আৰু মাজে-সময়ে কিছু পশুখনৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। দ্ৰুতহাৰত জনসংখ্যা বৃদ্ধি আৰু কৰ্ম সংস্থানৰ বিকল্প উৎসৰ অভাৱত জনমূৰি কৃষি ভূমিৰ পৰিমাণ ক্ৰমাগতভাৱে হ্ৰাস পাই আহিছে আৰু ফলস্বৰূপে কৃষি ভূমি ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ খণ্ডত বিভাজিত হৈছে। এই ক্ষুদ্ৰ কৃষি ভূমিখণ্ডবোৰৰ পৰা হোৱা আয় পৰিয়ালৰ নিম্নতম প্ৰয়োজনসমূহ পূৰণ কৰিব পৰাকৈ যথেষ্ট নহয়।

কৃষি আৰু অন্যান্য ঘৰুৱা প্ৰয়োজনৰ বাবে ঋণ লৈ পিছত খৰাং বতৰ আৰু অন্যান্য প্ৰাকৃতিক দুৰ্যোগৰ বাবে কৃষিখণ্ডৰ উৎপাদন ব্যৰ্থ হোৱাৰ ফলত সময় মতে ঋণ পৰিশোধ কৰিব নোৱাৰি বহুতো কৃষকে আত্মহত্যা কৰাৰ কথা তোমালোকে নিশ্চয় শুনিছা। (কক্ষ 4.3 দ্ৰষ্টব্য)।

অনুসূচিত জাতি আৰু অনুসূচিত জনজাতিৰ লোকসকলে নগৰ আৰু গ্ৰামীণ অৰ্থ ব্যৱস্থাৰ বিভিন্ন খণ্ডত ওলোৱা নিয়োগৰ সুবিধা গ্ৰহণ কৰিবলৈ এতিয়াও সক্ষম হোৱা নাই। কাৰণ এইবোৰৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় জ্ঞান আৰু পাৰদৰ্শিতা তেওঁলোকৰ নাই।

ভাৰতবৰ্ষৰ নগৰীয়া দুখীয়াসকল হৈছে মূলতঃ গ্ৰাম্য দুখীয়াৰ আধিক্যই সৃষ্টি কৰা উদ্ভূত লোকৰ বহিঃ প্ৰবাহৰ ফল। গ্ৰামাঞ্চলৰ এই অতিৰিক্ত লোকসকলে নিয়োগ আৰু জীৱিকাৰ উপায়ৰ সন্ধানত নগৰ অঞ্চললৈ প্ৰব্ৰজন কৰে। কিন্তু নগৰৰ ঔদ্যোগীকৰণ প্ৰক্ৰিয়াই এই আটাইবোৰ লোককে সংস্থান দিব পৰা নাই। গতিকে নগৰীয়া দুখীয়াসকলৰ সৰহ সংখ্যকেই হয় নিবনুৱা নাইবা নৈমিত্তিক শ্ৰমিক (Casual

চিত্ৰ নং 4.5 : মান সম্পন্ন নিয়োগ দুখীয়াসকলৰ বাবে এতিয়াও এক সপোন

Labourer) হিচাপে অনিয়মীয়াভাৱে নিয়োজিত। এই অনিয়মীয়া নৈমিত্তিক শ্ৰমিকসকল সমাজৰ আটাইকৈ দুৰ্বল অংশৰ ভিতৰত পৰে। কাৰণ তেওঁলোকৰ কামৰ নিৰাপত্তা নাই, নিজস্ব কোনো পৰিসম্পদ নাই, পাৰদৰ্শিতাও সীমিত, সুযোগ সুবিধাও তাকৰ আৰু দৈনন্দিন জীৱন চলাই নিব পৰাকৈ এওঁলোকৰ কোনো উদ্ধৃত্তও নাই।

সেইবাবে ক'ব পাৰি যে নিয়োগ আৰু কৰ্মসংস্থান ব্যৱস্থাৰ প্ৰকৃতিৰ লগত দৰিদ্ৰতাৰ ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক আছে। গাঁও আৰু নগৰ এলেকা উভয়তে নিয়োগহীনতা নাইবা অৰ্ধনিয়োগ (under employment) তথা কামৰ নৈমিত্তিক আৰু অনিয়মীয়া প্ৰকৃতিয়ে দুখীয়াসকলক ঋণগ্ৰস্ততাত নিমজ্জিত কৰায়; আৰু ই পুনৰাই দৰিদ্ৰতাৰ সমস্যা প্ৰবল কৰে। ঋণগ্ৰস্ততা হৈছে দৰিদ্ৰতাৰ গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰণসমূহৰ অন্যতম।

বিলাসী সামগ্ৰীৰ দামৰ তুলনাত খাদ্য-শস্য আৰু অত্যাৱশ্যকীয় সামগ্ৰীৰ ক্ষেত্ৰত হোৱা অতিশয় উচ্চ হাৰৰ দাম বৃদ্ধিয়ে নিম্ন আয়ৰ স্তৰৰ জনসাধাৰণৰ কষ্ট আৰু বঞ্চনাৰ মাত্ৰা বৃদ্ধি কৰে। আয় আৰু সম্পদৰ বিতৰণৰ অসমতাই ভাৰতবৰ্ষত দৰিদ্ৰতাৰ সমস্যাটো অবিৰতভাৱে চলি থকাত সহায় কৰিছে।

ওপৰত আলোচনা কৰা এই আটাইবোৰে সমাজত দুটা সুস্পষ্ট শ্ৰেণীৰ সৃষ্টি কৰিছে। ইয়াৰে এটা শ্ৰেণী হৈছে সেইসকলৰ যিসকলৰ হাতত উৎপাদনৰ উপাদানসমূহ আছে তথা যিসকলে বুজন পৰিমাণৰ আয় উপাৰ্জন কৰে। আনটো শ্ৰেণীত আছে সেইসকল যিসকলৰ বাবে নিজস্ব শ্ৰম শক্তিয়ে হৈছে জীয়াই থকাৰ একমাত্ৰ অৱলম্বন। বছৰৰ পিছত বছৰ ধৰি ভাৰতবৰ্ষত ধনী আৰু দুখীয়াৰ ব্যৱধান যথেষ্ট বৃদ্ধি পাইছে। ভাৰতবৰ্ষৰ বাবে দৰিদ্ৰতা হৈছে এক

কৰি চোৱা (Work These Out)

- তুমি কোনো বজাৰলৈ বা ধৰ্মস্থান আৰু ঐতিহাসিক কীৰ্তিস্তম্ভ আদি দৰ্শনলৈ গ'লে, তাত লগত ল'ৰা-ছোৱালীক লৈ ভিক্ষা মাগি ফুৰা মহিলাসকলক দেখিবা। কিছু সময় উলিয়াই তেওঁলোকৰ কিছুমানৰ লগত কথা পাতা। তেওঁলোকে এই বৃত্তি গ্ৰহণ কৰিবলৈ কিয় বাধ্য হ'ল; পৰিয়ালসহ তেওঁলোক ক'ত থাকে, দিনত তেওঁলোকে কেইসাঁজ খাবলৈ পায় নাইবা তেওঁলোকৰ কোনো স্থাৱৰ পৰিসম্পদ আছে নে আৰু কিয় তেওঁলোকে নিৰ্দিষ্ট কাম যোগাৰ কৰি ল'ব পৰা নাই, এইবোৰৰ সম্পৰ্কে বিস্তাৰিত তথ্য সংগ্ৰহ কৰা। তুমি সংগ্ৰহ কৰা তথ্যসমূহ শ্ৰেণীকোঠাত বহলাই আলোচনা কৰা।
- মন কৰিলে ওপৰত উল্লিখিত ধৰণৰ দুখীয়া পৰিয়াল তোমালোকৰ নিজৰ এলেকা বা নিকটৱৰ্তী এলেকাত দেখা পাবা। এনেকুৱা দুটা বা তিনিটা পৰিয়াল বাছি উলিয়াই তেওঁলোকৰ বৃত্তি, সাক্ষৰতাৰ স্তৰ, পৰিসম্পদৰ স্বত্বাধিকাৰ আৰু অন্যান্য তথ্য সামৰি তেওঁলোকৰ জীৱন বৃত্ত ফহিয়াই চোৱা। শ্ৰেণীত সেইবোৰ আলোচনা কৰা।
- গাঁও আৰু নগৰ এলেকাৰ লোকৰ কাম-কাজবোৰৰ পৃথকভাৱে সূচী প্ৰস্তুত কৰা। অ-দুখীয়াসকলৰ কাম-কাজৰ সূচী প্ৰস্তুত কৰিব পাৰা। এই দুয়োখন সূচী তুলনা কৰা আৰু দুখীয়াসকলক এনেবোৰ কাম কৰিবলৈ কিয় সক্ষম নহয় সেই বিষয়ে তোমালোকৰ শ্ৰেণীত আলোচনা কৰা।

কক্ষ নং 4.3 : কপাহ খেতিয়ক সকলৰ দুৰ্দশা

Distress Among Cotton Farmers

ভাৰতবৰ্ষৰ তুলনামূলকভাৱে ভাল আৰু স্বচ্ছল কেবাখনো ৰাজ্যত বহুসংখ্যক ক্ষুদ্ৰ কৃষক আৰু কৃষিজীৱী পৰিয়াল তথা তাঁতীসকল গোলকীকৰণৰ আঘাত আৰু উপাৰ্জনৰ সুযোগৰ অভাৱত দৰিদ্ৰতাত পৰ্যবসিত হ'বলগীয়া হৈছে। যিবোৰ ক্ষেত্ৰত পৰিয়ালবিলাক পৰিসম্পদ বিক্ৰী কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে নাইবা বিকল্প কৰ্মসংস্থানৰ সুযোগ গ্ৰহণ কৰি উপাৰ্জন কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে, তেনেবোৰ ক্ষেত্ৰত গোলকীকৰণৰ এই আঘাত সাময়িক হ'ব পাৰে। যদিহে এনে পৰিয়ালবোৰৰ বিক্ৰীৰ বাবে কোনো পৰিসম্পদ বা ঋণ গ্ৰহণৰ সুবিধা নাথাকে নতুবা শোষণমূলক উচ্চ সুতৰ হাৰত ঋণ গ্ৰহণ কৰি গুৰুতৰ 'ঋণ-ফান্দ' (Debt Trap)ত নিমজ্জিত হৈ পৰে, তেনেহ'লে এই আঘাতে এনে পৰিয়ালবোৰক দাৰিদ্ৰ্য সীমাৰেখাৰ বহু তললৈ নিক্ষেপ কৰি সুদূৰপ্ৰসাৰী জটিলতাৰ সৃষ্টি কৰে। এনে সংকটৰ শোচনীয় ৰূপেই হৈছে আত্মহত্যা। কেৱল মাত্ৰ অন্ধ্ৰপ্ৰদেশতে ইতিমধ্যে প্ৰায় 3000টা এনে ঘটনা সংঘটিত হৈছে আৰু ই ক্ৰমে বৃদ্ধি পাই গৈ আছে।

2005 চনৰ ডিচেম্বৰ মাহত মহাৰাষ্ট্ৰ চৰকাৰেও স্বীকাৰ কৰিছে যে 2001 চনৰ পৰা ৰাজ্যখনত 1000 জনতকৈয়ো অধিক কৃষকে আত্মহত্যা কৰিছে।

2002-03 চনত পৃথিৱীৰ ভিতৰত ভাৰতবৰ্ষতে সৰ্ববৃহৎ এলেকা (4,300 হেক্টৰ মাটি)ত কপাহ খেতি কৰা হয়। কিন্তু হেক্টৰে প্ৰতি অতি নিম্ন পৰিমাণ— 300 কে.জি. কপাহ উৎপাদনে উৎপাদনৰ দিশৰ পৰা ভাৰতক তৃতীয় স্থানলৈ অৱনমিত কৰে। অধিক উৎপাদন ব্যয়, নিম্ন আৰু অস্থিৰ উৎপাদন, বিশ্ব বজাৰত দামৰ নিম্নগামিতা, আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰ আৰু অন্যান্য ৰাষ্ট্ৰৰ ৰাজসাহায্য প্ৰদানৰ ব্যৱস্থাই উৎপাদন খণ্ডত সৃষ্টি কৰা গোলকীয় উৎপাদনৰ আধিক্য আৰু দেশীয় বজাৰক গোলকীকৰণৰ বাবে মুকলিকৰণে কৃষকসকলক অধিক সংৰক্ষণহীন কৰি তুলিছে। ফলত গ্ৰামাঞ্চলীয় দুৰ্দশা আৰু আত্মহত্যাৰ ঘটনা বৃদ্ধি পাইছে। এইটো কেৱল লাভ অৰ্জন বা উচ্চ উৎপাদন লাভৰ বিষয় নহয়, বৰং কৃষিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল ভাৰতবৰ্ষৰ কেবা নিযুত ক্ষুদ্ৰ আৰু উপান্ত কৃষকৰ জীৱিকা আৰু ভৱিষ্যৎ অস্তিত্ব ৰক্ষণৰ বিষয়।

শান্তাবাই : মহাৰাষ্ট্ৰৰ যাতাত্মত
আত্মহত্যা কৰা কৃষক
নীলকান্ত সীতাৰাম খোকেৰ পত্নী

গৱেষকসকলে কৃষকসকলৰ ক্ৰমবৰ্ধমান আত্মহত্যাৰ কেবাটাও কাৰক চিহ্নিত কৰি উলিয়াইছে—

- (1) পৰ্যাপ্ত কাৰিকৰী সমৰ্থন অবিহনে পৰম্পৰাগত কৃষি ব্যৱস্থাৰ পৰা উচ্চ উৎপাদনক্ষম ব্যৱসায়িক শস্য উৎপাদন ব্যৱস্থালৈ গতি তথা কৃষি প্ৰযুক্তি সম্পৰ্কীয় পৰামৰ্শ দান, কৃষকে সন্মুখীন হোৱা সমস্যা, সমাধানৰ তাৎকালীন ব্যৱস্থা আৰু পৰামৰ্শ ইত্যাদি কৃষি সম্প্ৰসাৰণমূলক সেৱাৰ ক্ষেত্ৰৰ পৰা ৰাষ্ট্ৰৰ অব্যাহতি গ্ৰহণ।
- (2) বিগত দুই দশক ধৰি কৃষিখণ্ডত ৰাজহুৱা বিনিয়োগৰ সংকোচন।
- (3) বৃহৎ গোলকীয় প্ৰতিষ্ঠানবোৰে যোগান ধৰা বীজৰ নিম্ন হাৰৰ গজন ক্ষমতা আৰু ব্যক্তিগত খণ্ডৰ প্ৰতিষ্ঠান আৰু অভিকৰ্তা (Agent) ই যোগান ধৰা ভেজাল বীজ আৰু কীটনাশক দ্ৰব্য।
- (4) শস্য উৎপাদনৰ ব্যৰ্থতা, কীট-পতংগৰ আক্ৰমণ আৰু খৰাং বতৰ।
- (5) ব্যক্তিগত ব্যৱসায়িক ঋণদাতাৰ পৰা 36 শতাংশৰ পৰা 120 শতাংশ পৰ্যন্ত অতি উচ্চ হাৰৰ সুতত গ্ৰহণ কৰা ঋণৰ বোজা।
- (6) সুলভ মূল্যত আমদানি বৃদ্ধিৰ ফলত হোৱা দাম আৰু লাভৰ নিম্নগামিতা।
- (7) কৃষি কাৰ্যৰ বাবে উপযুক্ত জলসিঞ্চনৰ অভাৱৰ ফলত কৃষকসকলে বাধ্য হৈ উচ্চ সুতত ঋণ গ্ৰহণ কৰি গভীৰ নলীনাৰ বহুৱাবৰ বাবে কৰা বৃথা চেষ্টা।

উৎস : A.K. Mehta আৰু Sourabh Ghose সংকলিত আৰু Ritu Elwadhী য়ে সহায় কৰা “Globalisation, Loss of Livelihood and Entry into Poverty”, Alternative Economic Survey, India 2004-05. Alternative Survey Group, Daanish Books, Delhi 2005 আৰু P. Sainath, “The Swelling ‘Register of Deaths’, The Hindu, 29 December 2005.

বহুমাত্রিক প্ৰত্যাহ্বান আৰু ইয়াক সমাধান কৰাৰ বাবে যুদ্ধকালীন তৎপৰতাৰে পদক্ষেপ গ্ৰহণৰ প্ৰয়োজন হৈছে।

4.6 দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণৰ বাবে নীতি আৰু কাৰ্যসূচী (POLICIES AND PROGRAMMES TOWARDS POVERTY ALLEVIATION) :

ভাৰতীয় সংবিধান আৰু পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা সমূহত কোৱা হৈছে যে দেশত সামাজিক ন্যায্য প্ৰতিষ্ঠা কৰাই হৈছে চৰকাৰে গ্ৰহণ কৰা উন্নয়নমূলক কৌশলসমূহৰ প্ৰাথমিক উদ্দেশ্য। দেশৰ প্ৰথম পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা (1951–1956)ত এনেদৰে কোৱা হৈছে যে ‘দৰিদ্ৰতা আৰু আয়, সম্পদ তথা সুযোগৰ বৈষম্যৰ ঘটনাই বৰ্তমান পৰিস্থিতিত অৰ্থনৈতিক আৰু সামাজিক পৰিৱৰ্তন প্ৰণোদিত কৰিছে।’ (The urge to bring economic and social change under present conditions comes from the fact of poverty and inequalities in income, wealth and opportunity). সেইদৰে দ্বিতীয় পৰিকল্পনাতো আঙুলিয়াই দিয়া হৈছে যে— ‘উন্নয়নৰ সুফলসমূহ সমাজৰ আপেক্ষিকভাৱে কম সুবিধা প্ৰাপ্ত শ্ৰেণীসমূহে নিশ্চয়কৈ অধিকৰ পৰা অধিকতৰ পাব লাগিব।’ (The benefits of economic development must accrue more and more to the relatively less privileged classes of the Society.)

এইটো লক্ষণীয় যে চৰকাৰী নীতি সম্পৰ্কীয় সকলো নথি-পত্ৰত দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণত গুৰুত্ব দিয়া হৈছে আৰু ইয়াৰ বাবে চৰকাৰে বিভিন্ন কৌশল গ্ৰহণ কৰিবলগীয়া হৈছে।

দৰিদ্ৰতা হ্ৰাসকৰণৰ বাবে চৰকাৰে গ্ৰহণ কৰা পদক্ষেপসমূহ ত্ৰি-মাত্ৰিক। ইয়াৰে প্ৰথমটো হৈছে

বৃদ্ধিমুখী পদক্ষেপ। এই পদক্ষেপত আশা কৰা হৈছে যে অৰ্থনৈতিক বৃদ্ধিৰ ফলসমূহ, অৰ্থাৎ মুঠ ঘৰুৱা উৎপাদন আৰু জনমূৰি আয়ৰ খৰতকীয়া বৃদ্ধিৰ সুফলবোৰ সমাজৰ সকলো অংশলৈ প্ৰসাৰিত হ’ব আৰু এইবোৰ সমাজৰ দুখীয়া অংশলৈ নিগৰি যাব। এইটোৱে আছিল 1950ৰ দশকৰ পৰা 1960ৰ দশকৰ আৰম্ভণিলৈ পৰিকল্পনাসমূহৰ প্ৰধান কেন্দ্ৰবিন্দু। দ্ৰুত ঔদ্যোগিক উন্নয়ন আৰু নিৰ্বাচিত অঞ্চলসমূহত সেউজ বিপ্লৱৰ জৰিয়তে কৃষি খণ্ডলৈ অনা পৰিৱৰ্তনে অনুন্নত অঞ্চল তথা সমাজৰ অধিক পিছপৰা শ্ৰেণীক নিশ্চিতভাৱে উপকৃত কৰিব বুলি ভবা হৈছিল। দ্বিতীয় আৰু তৃতীয় অধ্যায়ত তোমালোকে নিশ্চয় পঢ়িছা যে দেশৰ সামগ্ৰিক বৃদ্ধি তথা কৃষি আৰু উদ্যোগ খণ্ডৰ বৃদ্ধি সন্তোষজনক নহয়। জনসংখ্যা বৃদ্ধিয়ে দেশৰ জনমূৰি আয় বৃদ্ধিৰ হাৰ যথেষ্ট নিম্ন কৰিছে। দুখীয়া আৰু ধনীৰ মাজৰ ব্যৱধান প্ৰকৃতাৰ্থত বৃদ্ধি পাইছে। সেউজ বিপ্লৱে আঞ্চলিক বৈষম্য তথা বৃহৎ আৰু ক্ষুদ্ৰ কৃষকসকলৰ মাজৰ বৈষম্য অধিক কৰিছে। ভূমি পুনৰবিতৰণৰ ক্ষেত্ৰতো অনীহা আৰু অসমৰ্থতা দেখা গৈছিল। অৰ্থনীতিবিদসকলৰ মতে অৰ্থনৈতিক বৃদ্ধিৰ সুফলসমূহ দুখীয়া সকললৈ নিগৰি যোৱা নাই।

দুখীয়াসকলৰ সমস্যা বিশেষভাৱে সমাধান কৰিবলৈ বিকল্প উপায় বিচাৰি নীতি নিৰ্ধাৰকসকলে ভাবিলে যে ক্ৰমবৰ্ধমান পৰিসম্পদ আৰু কৰ্ম সৃষ্টিৰ জৰিয়তে দুখীয়াসকলৰ বাবে আয় আৰু কৰ্ম সংস্থানৰ সুবিধা বৃদ্ধি কৰিব পৰা যায়। কেৱল দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণৰ বিশেষ কাৰ্যসূচীৰ জৰিয়তেহে এয়া সম্ভৱ হ’ব পাৰে। দ্বিতীয়টো পদক্ষেপ তৃতীয় পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা (1961–66)ৰ সময়ত আৰম্ভ কৰি পৰৱৰ্তী সময়ছোৱাত অধিক হাৰত ইয়াৰ

চিত্ৰ নং 4.6 : কামৰ বাবে খাদ্য আঁচনিৰ অধীনত মজুৰি ভিত্তিক নিয়োগ

সম্প্ৰসাৰণ ঘটোৱা হৈছে। ‘কামৰ বাবে খাদ্য’ আঁচনি (Food for Work Programme)খন হৈছে 1970ৰ দশকত আৰম্ভ কৰা এনে এখন গুৰুত্বপূৰ্ণ কাৰ্যসূচী।

বৰ্তমান যিবোৰ কাৰ্যসূচী দেশত ৰূপায়িত হৈ আছে সেইবোৰ দশম পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা (2002–2007)ৰ আদৰ্শ আৰু দৃষ্টিভঙ্গী আধাৰিত। দৰিদ্ৰতাৰ সমস্যা সমাধানৰ ক্ষেত্ৰত স্ব-নিয়োজনৰ আঁচনিসমূহ আৰু মজুৰি ভিত্তিক নিয়োগ আঁচনিসমূহৰ সম্প্ৰসাৰণক প্ৰধান উপায় হিচাপে গণ্য কৰা হৈছে। গ্ৰামীণ নিয়োগ সৃষ্টি আঁচনি (REGP), প্ৰধানমন্ত্ৰীৰ ৰোজগাৰ যোজনা (PMRY) আৰু স্বৰ্ণজয়ন্তী চহৰী ৰোজগাৰ যোজনা (SJSRY) ইত্যাদি হৈছে স্ব-নিয়োজনমুখী কাৰ্যসূচীৰ উদাহৰণ। প্ৰথম আঁচনিখনৰ উদ্দেশ্য হৈছে গ্ৰাম্যঞ্চল আৰু সৰু চহৰবোৰত

স্ব-নিয়োজনৰ সুযোগ সৃষ্টি কৰা। খাদী আৰু গ্ৰামোদ্যোগ আয়োগে ইয়াক ৰূপায়ণ কৰি আছে। এই আঁচনিৰ অধীনত কোনো ব্যক্তিয়ে ক্ষুদ্ৰ উদ্যোগ স্থাপনৰ বাবে বেংকৰ ঋণৰ ৰূপত বিত্তীয় সাহায্য লাভ কৰিব পাৰে। প্ৰধানমন্ত্ৰীৰ ৰোজগাৰ যোজনাৰ অধীনত গাঁও আৰু চহৰৰ নিম্ন আয়ৰ পৰিয়ালৰ শিক্ষিত নিবনুৱাসকলে নিয়োগৰ সুবিধা সৃষ্টি কৰিব পৰা যিকোনো উদ্যোগ স্থাপনৰ বাবে বিত্তীয় সাহায্য পাব পাৰে। স্বৰ্ণজয়ন্তী চহৰী ৰোজগাৰ যোজনাৰ প্ৰধান লক্ষ্য হৈছে নগৰ অঞ্চলত স্ব-নিয়োগ আৰু মজুৰি ভিত্তিক নিয়োগ এই দুয়ো ধৰণৰ নিয়োগৰ সুবিধা সৃষ্টি কৰা।

পূৰ্বতে স্ব-নিয়োগ আঁচনিসমূহৰ অধীনত পৰিয়াল বা ব্যক্তিক পোনপটীয়াকৈ বিত্তীয় সাহায্য দিয়া হৈছিল। কিন্তু 1900ৰ দশকৰ পৰা এই পদ্ধতিৰ

পৰিৱৰ্তন কৰা হৈছে। বৰ্তমান এনেবোৰ আঁচনিৰে উপকৃত হ'ব বিচৰা লোকসকলক প্ৰথমতে আত্মসহায়ক গোট গঠন কৰিবলৈ উৎসাহ দিয়া হয়। আৰম্ভণিতে তেওঁলোকক কিছু মুদ্ৰা সঞ্চয় কৰি নিজৰ গোটৰ সদস্যসকলৰ মাজতে ক্ষুদ্ৰ ঋণ আদান-প্ৰদান কৰিবলৈ কোৱা হয়। পিছত চৰকাৰে বেংকৰ জৰিয়তে এনে গোটসমূহক আংশিক বিত্তীয় সাহায্য প্ৰদান কৰে আৰু এই সাহায্য স্ব-নিয়োজন কামৰ বাবে কোন লোকক ঋণ হিচাপে দিয়া হ'ব সেই সিদ্ধান্ত আত্মসহায়ক গোটৰে গ্ৰহণ কৰে। স্বৰ্ণজয়ন্তী গ্ৰাম স্ব-ৰোজগাৰ যোজনা হৈছে গ্ৰামাঞ্চলৰ বাবে এনে এখন আঁচনি।

সেইদৰে গাঁও অঞ্চলত বাস কৰা দুখীয়া পাৰদৰ্শিতাহীন লোকসকলৰ বাবে মজুৰি ভিত্তিক নিয়োগৰ সুবিধা সৃষ্টি কৰিবলৈ চৰকাৰৰ বিভিন্ন ধৰণৰ আঁচনি আছে। এইবোৰৰ ভিতৰত কেইখনমান হৈছে— 'ৰাষ্ট্ৰীয় কামৰ বাবে খাদ্য আঁচনি' (NFWP) আৰু 'সম্পূৰ্ণ গ্ৰামীণ ৰোজগাৰ যোজনা' (SGRY)। প্ৰতিটো দুখীয়া পৰিয়ালৰ শাৰীৰিক শ্ৰমজড়িত কামত কমেও 100 (এশ) দিনৰ বাবে নিশ্চিতভাৱে মজুৰি ভিত্তিক নিয়োগৰ সুবিধা দিয়াৰ উদ্দেশ্যে 2005 চনৰ আগষ্ট মাহত সংসদত এখন নতুন আইন প্ৰণয়ন কৰা হৈছে। এই আইনখনক ৰাষ্ট্ৰীয় গ্ৰাম্য নিয়োগ নিশ্চিতকৰণ আইন, 2005 (National Rural Employment Guarantee Act 2005, ENREGA) বুলি জনা যায়। এই আইনৰ অধীনত দুখীয়াসকলৰ ভিতৰত যিসকলে নিৰ্ধাৰিত নিম্নতম মজুৰিত শ্ৰমযুক্ত কাম কৰিবলৈ ইচ্ছুক তেওঁলোকে আঁচনি ৰূপায়িত হৈ থকা ক্ষেত্ৰত হাজিৰ হ'বগৈ পাৰে।

দৰিদ্ৰতা নিৰাময়ৰ তৃতীয়টো পদক্ষেপ হৈছে

জীৱন ধাৰণৰ বাবে জনসাধাৰণক নিম্নতম মৌলিক সুবিধাসমূহ প্ৰদান কৰা। সামাজিক ভোগ কাৰ্যৰ প্ৰয়োজনসমূহ, যেনে— ৰেহাই মূল্যত খাদ্য-শস্য যোগানৰ ব্যৱস্থা, শিক্ষা, স্বাস্থ্য, পানী যোগান আৰু অনাময় ব্যৱস্থাত কৰা চৰকাৰী ব্যয়ৰ জৰিয়তে মানুহৰ জীৱন ধাৰণৰ মান উন্নীত কৰিব পাৰি বুলি পূৰ্বালোকন কৰাৰ ক্ষেত্ৰত বিশ্বৰ অগ্ৰণী দেশসমূহৰ ভিতৰত ভাৰতবৰ্ষ অন্যতম। এই পদক্ষেপৰ অধীনৰ আঁচনিসমূহ দুখীয়াসকলৰ ভোগ কাৰ্যৰ পৰিপূৰক, নিয়োগৰ সুযোগ সৃষ্টিকাৰী তথা স্বাস্থ্য আৰু শিক্ষা খণ্ডৰ উন্নতিত সহায়ক হ'ব বুলি আশা কৰা হৈছে। পঞ্চম পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাত এই পদক্ষেপ সমূহৰ বিষয়ে এনেধৰণে বৰ্ণনা কৰা হৈছে— 'নিয়োগৰ সম্প্ৰসাৰিত সুবিধা থকা সত্ত্বেও দুখীয়াসকলে সকলো অত্যাৱশ্যকীয় সামগ্ৰী আৰু সেৱা ক্ৰয় কৰিবলৈ সক্ষম নহ'ব। গতিকে সামাজিক ভোগ তথা অত্যাৱশ্যকীয় খাদ্য শস্য, শিক্ষা, স্বাস্থ্য, পুষ্টি, খোৱাপানী, বাসগৃহ, যোগাযোগ আৰু বিদ্যুৎ যোগানৰ ৰূপত সামাজিক ভোগ আৰু বিনিয়োগৰ দ্বাৰা তেওঁলোকক অতি কমেও এক নিৰ্দিষ্ট নিম্নতম মানলৈ সহায় আগবঢ়াব লাগিব। (even with expanded employment opportunities the poor will not be able to buy for themselves all the essential goods and services. They have to be supplemented up to at least certain minimum standards by social consumption and investment in the form of essential food grains, education, health, nutrition, drinking water, housing, communications and electricity)। দুখীয়াসকলৰ খাদ্য আৰু পৰিপুষ্টি সম্পৰ্কীয় অৱস্থাৰ উন্নয়নৰ উদ্দেশ্যে গ্ৰহণ কৰা তিনিখন প্ৰধান

কাৰ্যসূচী হৈছে ক্ৰমে ৰাজহুৱা বিতৰণ ব্যৱস্থা, সংহত শিশু উন্নয়ন আঁচনি আৰু মধ্যাহ্ন ভোজন আঁচনি। প্ৰধানমন্ত্ৰীৰ গ্ৰাম চড়ক যোজনা, প্ৰধানমন্ত্ৰীৰ গ্ৰামোদয় যোজনা, বাল্মীকি আশ্বেদকাৰ আৱাস যোজনা আদিও এনে ধৰণৰ প্ৰচেষ্টা। উল্লেখযোগ্য যে ভাৰতবৰ্ষই বহু বিষয়ত সম্ভাৱজনক প্ৰগতি লাভ কৰিছে।

কিছু সংখ্যক বিশেষ শ্ৰেণীৰ লোকক সহায়

কৰাৰ বাবে অন্যান্য বিভিন্ন ধৰণৰ সামাজিক সুৰক্ষা আঁচনিৰো চৰকাৰ আছে। কেন্দ্ৰীয় চৰকাৰে আৰম্ভ কৰা এনে কাৰ্যসূচীসমূহৰ অন্যতম হ'ল ৰাষ্ট্ৰীয় সামাজিক সাহায্য আঁচনি (National Social Assistance Programme)। এই আঁচনিৰ অধীনত বৃদ্ধকালত চোৱাচিতা কৰিবলৈ কেওকিছু নথকা বয়োজ্যেষ্ঠ লোকসকলক নিজে চলিব পৰাকৈ পেন্সন প্ৰদানৰ ব্যৱস্থা কৰা হৈছে।

কৰি চোৱা (Work These Out)

- (1) কামৰ বাবে খাদ্য আঁচনি আৰু (2) স্ব-নিয়োজন কাৰ্যসূচীৰ অধীনত উপকূলীয় অঞ্চল, মৰুভূমি, পাহাৰীয়া জনজাতীয় অঞ্চল, জনজাতীয় অঞ্চলত প্ৰযোজ্য হোৱাকৈ আলোচনাৰ জৰিয়তে তিনিটা নিয়োগমুখী সুবিধাৰ ক্ষেত্ৰ উলিয়াই দেখুওৱা।
- নীতি সম্পৰ্কীয় বহুতো নথি, পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনাৰ নথি আৰু অৰ্থনৈতিক জৰীপ পৰিকল্পনা আয়োগৰ ৱেব চাইট (www.planningcommission.nic.in)ত পোৱা যায়। এইবোৰৰ কিছুমান তোমালোকৰ বিদ্যালয় বা ৰাজহুৱা পুথি ভঁৰালতো হয়তো পোৱা যায়। এই নথি-পত্ৰসমূহত চৰকাৰে গ্ৰহণ কৰা উদ্যোগসমূহ আৰু এইবোৰৰ মূল্যায়ন পোৱা যায়। ইয়াৰে কিছু অধ্যয়ন কৰা আৰু শ্ৰেণী কোঠাত আলোচনা কৰা।
- তোমালোকৰ নিজৰ বা নিকটৱৰ্তী অঞ্চলত পথ নিৰ্মাণ, চৰকাৰী চিকিৎসালয় গৃহ নিৰ্মাণ, চৰকাৰী বিদ্যালয় নিৰ্মাণ আদিৰ নিচিনা উন্নয়নমূলক কাৰ্যসমূহ দেখিছা। এনে স্থানসমূহ পৰিদৰ্শন কৰি কামৰ প্ৰকৃতি, নিয়োজিত লোকৰ সংখ্যা, শ্ৰমিকে পোৱা মজুৰি ইত্যাদিৰ ওপৰত দুই বা তিনি পৃষ্ঠাজোৰা এটি প্ৰতিবেদন প্ৰস্তুত কৰা।
- তোমালোকে মন কৰিলে দেখিবা যে কিছু সংখ্যক দুখীয়া বিধৱা, নিষ্ঠুৰ মহিলা আৰু বয়োজ্যেষ্ঠ লোকে কিছুমান সামাজিক নিৰাপত্তামূলক সাহায্য লাভ কৰে। ইয়াৰে কিছু সংখ্যকৰ এটা বিৱৰণ প্ৰস্তুত কৰা। এই বিৱৰণত সন্নিৱিষ্ট হ'বলগীয়া বিষয় হ'ল— তেওঁলোকৰ ব্যক্তিগত তথ্য, তেওঁলোকে কেনেকৈ সাহায্য লাভ কৰিছে, সাহায্যৰ প্ৰকৃতি, এনে সাহায্য তেওঁলোকৰ বাবে যথেষ্ট হয় নে নহয় আৰু তেওঁলোকে কি কি কাম কৰে।

4.7 দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণ আঁচনিসমূহ— এক সমালোচনাত্মক মূল্যায়ন (POVERTY ALLEV-IATION PROGRAMMES- A CRITICAL ASSESSMENT) :

কিছুমান ৰাজ্যত সম্প্ৰতি পৰম দুখীয়া লোকৰ সংখ্যা ৰাষ্ট্ৰীয় গড়তকৈ কম হোৱাটোৱেই সূচায় যে স্বাধীনতাৰ পিছত দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণৰ প্ৰচেষ্টা পোন প্ৰথমবাৰৰ বাবে ফলৱতী হৈছে। দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণৰ বাবে বিভিন্ন আঁচনি আৰু কাৰ্যসূচী থকা সত্ত্বেও ক্ষুধা, পুষ্টিহীনতা, নিৰক্ষৰতা আৰু মৌলিক সা-সুবিধাবোৰৰ অভাৱ এতিয়াও ভাৰতবৰ্ষৰ সৰহ সংখ্যক ৰাজ্যৰে সাধাৰণ বৈশিষ্ট্য হৈ আছে। দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণৰ নীতিসমূহ ক্ষীপ্ৰতাৰে ক্ৰমবিকাশিত হৈছে যদিও যোৱা চাৰে পাঁচটা দশকত ইয়াৰ কোনো মৌলিক পৰিৱৰ্তন ঘটা নাই। সময়ে সময়ে আঁচনিবোৰৰ শিৰোনামা পৰিৱৰ্তন, একত্ৰীকৰণ আৰু উৎপৰিৱৰ্তন দেখা যায়। তথাপি সম্পদৰ স্বত্বাধিকাৰ, উৎপাদন-পদ্ধতি আৰু অভাৱীসকলৰ বাবে মৌলিক সা-সুবিধাবোৰৰ উন্নতিৰ ক্ষেত্ৰত আমূল পৰিৱৰ্তন একোৱেই সাধিব পৰা নাই। এই কাৰ্যসূচীবোৰৰ মূল্যায়ন কৰি পণ্ডিতসকলে এইবোৰৰ সফল কাৰ্যকৰীকৰণত বাধা প্ৰদান কৰা তিনিটা প্ৰধান উদ্দিগ্ধতাৰ ক্ষেত্ৰ আঙুলিয়াই দিছে। ভূমি আৰু অন্যান্য পৰিসম্পদৰ অসমতাপূৰ্ণ বিতৰণৰ বাবে দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণ কাৰ্যসূচীবোৰৰ প্ৰত্যক্ষ সুবিধাসমূহ আৰ্থিকভাৱে স্বচ্ছল লোকে আত্মসাৎ কৰাৰ সুযোগ পাইছে। দৰিদ্ৰতাৰ মাত্ৰাৰ তুলনাত এনে কাৰ্যসূচী বা আঁচনিবোৰত ধাৰ্য কৰা পৰিমাণ যথেষ্ট নহয়। তদুপৰি এই আঁচনিবোৰৰ কাৰ্যকৰীকৰণ প্ৰধানতঃ চৰকাৰী আৰু বেংক

বিষয়াসকলৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। এই বিষয়াসকল প্ৰায়ে কু-অভিপ্ৰায় প্ৰৱণ (ill motivated), কম প্ৰশিক্ষণপ্ৰাপ্ত, শোষণমুখী আৰু স্থানীয় সবল শ্ৰেণীৰ বিভিন্ন চাপৰ প্ৰতি আনুগত্য প্ৰৱণ হোৱা হেতুকে সম্পদবোৰৰ অদক্ষ ব্যৱহাৰ আৰু অপচয় ঘটে। আঁচনিবোৰৰ কাৰ্যকৰীকৰণৰ ক্ষেত্ৰত স্থানীয় পৰ্যায়ৰ অনুষ্ঠানবোৰৰ অংশগ্ৰহণ বিমুখতাও দেখা যায়।

দাৰিদ্ৰ্য সীমাৰেখাত নাইবা এই সীমাৰেখাৰ নামমাত্ৰ উদ্ভ্ৰান্ত থকা বৃহৎ সংখ্যক আৰ্থিকভাৱে দুৰ্বল লোকক সামৰি লোৱাত চৰকাৰী আঁচনিসমূহো ব্যৰ্থ হৈছে। ইয়াৰ পৰা এইটোও প্ৰমাণিত হয় যে

চিত্ৰ নং 4.7 : পেলনীয়া বস্ত্ৰ বোটালা লোক; নিয়োগ পৰিকল্পনাৰ অপপৰিচালনাই মানুহক অত্যন্ত নিম্ন আয় অৰ্জন কৰিব পৰা কামৰ বাবে বাধ্য কৰে।

দৰিদ্ৰতা হ্ৰাসকৰণৰ ক্ষেত্ৰত কেৱল মাত্ৰ উচ্চহাৰৰ অৰ্থনৈতিক বৃদ্ধিয়ে যথেষ্ট নহয়। দুখীয়াসকলৰ সক্ৰিয় অংশগ্ৰহণ অবিহনে কোনো আঁচনিৰে সফল ৰূপায়ণ সম্ভৱ নহয়। যেতিয়া সমাজৰ দুখীয়া শ্ৰেণীয়ে সক্ৰিয়ভাৱে জড়িত হৈ অৰ্থনৈতিক বৃদ্ধিৰ প্ৰক্ৰিয়াত অৰিহণা যোগাবলৈ আৰম্ভ কৰিব

তেতিয়াহে দৰিদ্ৰতাৰ সমস্যাক ফলপ্ৰসূভাৱে নিৰ্মূল কৰিব পৰা যাব। সামাজিক সমবেতকৰণ, দুখীয়াসকলক অংশগ্ৰহণৰ উৎসাহ প্ৰদান আৰু তেওঁলোকৰ সৱলীকৰণৰ জৰিয়তেহে এইটো সম্ভৱপৰ হ'ব। নিয়োগৰ সুবিধা সৃষ্টিৰ জৰিয়তে আয় বৃদ্ধি, অৰ্থতা তথা স্বাস্থ্য আৰু শিক্ষাৰ বিকাশতো ই সহায়ক হ'ব।

**কক্ষ নং 4.4 : ৰামদাস ক'ৰৱাৰ ক'লৈকো নোযোৱা পথ
(Ramdas Korwa's Road to Nowhere)**

চৰকাৰৰ বাবে ৰাচকেথা (Rachketha) গাঁৱৰ ৰামদাস ক'ৰৱাৰ মূল্য 17.44 লাখ টকা হোৱা বুলি জানিও তেওঁ নিজে কোনো প্ৰকাৰে উৎফুল্লিত হ'ব পৰা নাছিল। 1993 চনতে কৰ্তৃপক্ষই জনজাতি উন্নয়নৰ নামত 17.44 লাখ টকা ধাৰ্য কৰি ৰাচকেথা গাঁও সংযোগী তিনি কিলোমিটাৰ দৈৰ্ঘ্যৰ পথ নিৰ্মাণ প্ৰকল্পৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিছিল।

ভাৰতবৰ্ষৰ দৰিদ্ৰতম জিলাবোৰৰ অন্যতম 'চাৰগুজা' (Surguja) নামৰ জিলাখনৰ জনসংখ্যাৰ গৰিষ্ঠ 55 শতাংশ (%)ই আছিল জনজাতি সম্প্ৰদায়ৰ। আৰু ইয়াৰে ভিতৰত চৰকাৰীভাৱে আদিম জনজাতিৰ সূচীভুক্ত পাহাৰী ক'ৰৱা সম্প্ৰদায়ৰ লোকসকল হৈছে দৰিদ্ৰ সীমাৰেখাৰ তলৰ নিম্নতম 5 শতাংশ (%)ৰ অন্তৰ্ভুক্ত। এওঁলোকৰ উন্নয়নৰ বাবে প্ৰায়ে বৃহৎ পৰিমাণৰ ধনৰ প্ৰয়োজন হোৱা কিছুমান বিশেষ প্ৰচেষ্টা চলাই থকা হৈছে। পাহাৰী ক'ৰৱা প্ৰকল্প নামৰ কেন্দ্ৰীয় পুঁজিৰে চালিত একমাত্ৰ আঁচনিৰ পাঁচ বছৰৰ বাবে ধাৰ্য কৰা ধনৰ পৰিমাণ হ'ল 42 কোটি টকা। চাৰগুজা জিলাতেই পাহাৰী ক'ৰৱা জনজাতিৰ লোকৰ সংখ্যা সৰ্বাধিক প্ৰায় 15000 জন। অৱশ্যে বিভিন্ন ৰাজনৈতিক কাৰণত এই পথ প্ৰকল্পৰ মূল ঘাঁটি হৈছে ৰায়গড় জিলাত। কিন্তু ৰাচকেথা গাঁৱলৈ পাহাৰী ক'ৰৱা পথ নিৰ্মাণৰ ক্ষেত্ৰত দেখা দিয়া এটা সমস্যা হৈছিল এয়ে যে গাঁওখনত একমাত্ৰ ৰামদাস ক'ৰৱাৰ পৰিয়ালৰ বাহিৰে আন কোনো পাহাৰী ক'ৰৱা জনজাতিৰ পৰিয়াল নাছিল। এই সম্পৰ্কে এটা অনা-চৰকাৰী স্বেচ্ছাসেৱী সংগঠনৰ এগৰাকী কৰ্মীয়ে কয় যে— 'এইবোৰে পাহাৰী ক'ৰৱাসকলক সামান্যতমো উপকৃত নকৰিলেও আৰু সম্পূৰ্ণৰূপে অৰ্থহীন হ'লেও একো কথা নাই। কিয়নো ইয়াত যদি আনকি এটা চুইমিং পুল আৰু এটা বঙলা সাজা, তাকো জনজাতি উন্নয়নৰ নামত কৰা।' (It does not matter if these don't benefit the Pahadi Korwas in the least and are completely useless. Out of here if you put up a swimming pool and a bungalow, you do it in the name of tribal development.) ৰামদাস ক'ৰৱাৰ পুত্ৰ ৰাম অৱতাৰ ক'ৰৱাই কয়— "ৰাচকেথা গাঁৱত প্ৰকৃতৰ্থত কোনো পাহাৰী ক'ৰৱা জনজাতিৰ লোকৰ বসতি আছে নে নাই তাৰ বিচাৰৰ বাবে কাৰো উদ্বেগ নাছিল আৰু ইয়াত ইতিমধ্যে এটা কেঁচা পথ আছেই।" তেওঁলোকে তাত মাত্ৰ কিছু ৰঙা মাটি দিলে। 17.44 লাখ টকা খৰচ কৰাৰ পিছত আনকি আজিও এইটো এটা পকী পথ নহয়।

ৰামদাস ক'ৰাৰ চাহিদা অতিশয় সৰল। তেওঁ কয়— “মোক যি লাগে সি হ'ল অলপ পানী। পানীৰ অবিহনে আমি কেনেকৈ কৃষি কাৰ্য কৰিব পাৰোঁ?” আমি বাৰাস্থাৰ সোধাত তেওঁ আকৌ ক'লে— “17.44 লাখ টকা সেই পথটোত ব্যয় কৰাৰ পৰিৱৰ্তে যদি তেওঁলোকে কেইহাজাৰমান টকা মোৰ মাটিৰ ভূগা কুৱাটো ভাল কৰিবলৈ ব্যয় কৰিলেহেঁতেন সেইটো ভাল নহ'লহেঁতেন জানো? ভূমিৰ কিছু উন্নতি সাধনো প্ৰয়োজনীয়, কিন্তু তেওঁলোকে আমাক অলপ পানী দি আৰম্ভ কৰক।”

ৰামদাসৰ সমস্যাসমূহক আওকাণ কৰা হৈছিল। এটা “নিৰ্দিষ্ট লক্ষ্য পূৰণ” কৰাটোৱে আছিল চৰকাৰৰ সমস্যা। এগৰাকী চৰকাৰী বিষয়াই ব্যংগাত্মক মন্তব্য কৰিছে এনেদৰে : যদিহে মুদ্ৰা মাথোন বেংকত স্থায়ী জমা হিচাপত ৰখা হ'লহেঁতেন, পাহাৰী ক'ৰাৰ পৰিয়াল বিলাকৰ কোনোৱেই ভৱিষ্যতে কেতিয়াও কাম কৰাৰ প্ৰয়োজন নহ'লহেঁতেন। কেৱল মাত্ৰ সূতৰ পৰিমাণে চাৰগুজাৰ হিচাপত তেওঁলোকৰ অৱস্থা উন্নত কৰিলেহেঁতেন।”

ৰামদাসৰ প্ৰকৃত প্ৰয়োজনীয়তা কি, তেওঁৰ সমস্যাবোৰ কি সেই সম্পৰ্কে তেওঁক সোধাৰ বা সেইবোৰ সমাধানৰ ক্ষেত্ৰত তেওঁক জড়িত কৰাৰ কথা কোনেও ভবা নাছিল। ইয়াৰ পৰিৱৰ্তে তেওঁৰ নামত মুঠ 17.44 লাখ টকা ব্যয় কৰি এটা পথ নিৰ্মাণ কৰিলে যিটো তেওঁ কোনোদিনে ব্যৱহাৰ নকৰে। তেওঁৰ ক'লৈকো নোযোৱা পথ অভিমুখে সমভূমিৰ মাজৰ যাত্ৰাত দুই কিলোমিটাৰ ভ্ৰমণ কৰোঁতে ৰামদাসে কৈছিল— “মহাশয়, অনুগ্ৰহ কৰি মোৰ পানীৰ সমস্যাটো সম্পৰ্কে কিবা এটা কৰক।”

উৎস : P. Sainath, 1996, Everybody Loves a Good Drought : Stories from India's Poorest Districts, Penguin Books, New Delhi ৰ পৰা উদ্ধৃত।

তদুপৰি দাৰিদ্ৰ্য পীড়িত অঞ্চলবোৰ চিনাক্ত কৰি সেইবোৰত বিভিন্ন আন্তঃগাঁথনি, যেনে— শিক্ষানুষ্ঠান ৰাস্তা-ঘাট, শক্তি যোগান, দূৰ-সংযোগ, তথ্য প্ৰযুক্তি সেৱা, প্ৰশিক্ষণ প্ৰতিষ্ঠান আদিৰ সুবিধা প্ৰদান কৰাটো প্ৰয়োজনীয়।

4.8 সামৰণি (CONCLUSION) :

স্বাধীনতা লাভৰ পৰা এতিয়ালৈ আমি প্ৰায় ছয়টা দশক অতিক্ৰম কৰিলোঁ। সমতা আৰু সামাজিক ন্যায়ৰ ভিত্তিত দ্ৰুত আৰু সম্ভুলিত অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন সাধন কৰাটোৱেই আমাৰ

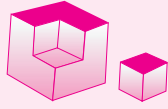
সকলো নীতিৰ উদ্দেশ্য বুলি কোৱা হৈছে। ক্ষমতাত যি চৰকাৰে নাথাকক কিয়, নীতি নিৰ্ধাৰকসকলে দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণৰ বিষয়টোক ভাৰতবৰ্ষৰ প্ৰধান প্ৰত্যাহ্বানবোৰৰ অন্যতম বুলি গণ্য কৰি আহিছে। দেশত পৰম দৰিদ্ৰ লোকৰ সংখ্যা সামগ্ৰিকভাৱে হ্ৰাস পাইছে আৰু কিছুমান ৰাজ্যত দৰিদ্ৰৰ অনুপাত ৰাষ্ট্ৰীয় গড়তকৈ তলত আছে। তথাপি সমালোচকসকলে আঙুলিয়াই দিছে যে এনে আঁচনিবোৰত বৃহৎ পৰিমাণৰ সম্পদ ধাৰ্য আৰু ব্যয় কৰা সত্ত্বেও আমি এতিয়াও উপনীত হ'ব লগা মূল লক্ষ্যৰ পৰা বহু পিছ পৰি আছোঁ। অৱশ্যে,

জনমূৰি আয় আৰু জীৱন ধাৰণৰ মান হিচাপত কিছু পৰিমাণে উন্নতি হৈছে। প্ৰাথমিক প্ৰয়োজনীয়তাসমূহ পূৰণৰ ক্ষেত্ৰতো কিছু প্ৰগতি লাভ কৰা হৈছে। তথাপি অন্যান্য দেশৰ অগ্ৰগতিৰ তুলনাত আমাৰ এই সাফল্য উৎসাহজনক নহয়। তদুপৰি উন্নয়নৰ সুফলসমূহে সমাজৰ সকলো স্তৰৰ জনসাধাৰণক এতিয়াও সমানে স্পৰ্শ কৰিব

পৰা নাই। সামাজিক আৰু অৰ্থনৈতিক উন্নয়নৰ ক্ষেত্ৰত আমাৰ দেশৰ জনসাধাৰণৰ কিছু অংশ, অৰ্থ ব্যৱস্থাৰ কিছু খণ্ড আৰু কিছু অঞ্চলে আনকি উন্নত দেশসমূহৰ লগত ফেৰ মাৰিব পৰা হৈছে; তথাপি, এতিয়াও দাৰিদ্ৰ্যৰ কুটিল পাকচক্ৰৰ পৰা ওলাই আহিবলৈ সক্ষম নোহোৱা অন্য বহু লোক আছে।

পুনৰুক্তি (Recap)

- দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণ ভাৰতবৰ্ষৰ উন্নয়ন কৌশলসমূহৰ প্ৰধান উদ্দেশ্যবোৰৰ অন্যতম।
- এটা নিম্নতম অনা খাদ্য ব্যয়ৰ সৈতে গড় হিচাপত গ্ৰাম্যাঞ্চলত জনমূৰি 2400 কেলৰি আৰু চহৰ অঞ্চলত 2100 কেলৰি দৈনিক খাদ্যৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ ব্যয়ক পৰম দাৰিদ্ৰ্য বা দাৰিদ্ৰ্য ৰেখা বোলা হয়।
- সৰ্বমুঠ দুখীয়া লোকৰ সংখ্যা আৰু এওঁলোকৰ অনুপাত তুলনা কৰি আমি দৰিদ্ৰতাৰ বিভিন্ন স্তৰৰ তথা বিভিন্ন ৰাজ্য আৰু বিভিন্ন সময়ত ইয়াৰ বিতৰণৰ আভাস পাব পাৰোঁ।
- ভাৰতত দুখীয়া লোকৰ সংখ্যা আৰু মুঠ জনসংখ্যাত এওঁলোকৰ অনুপাত উল্লেখযোগ্য পৰিমাণে হ্ৰাস পাইছে। 1990ৰ দশকত পোন প্ৰথমবাৰৰ বাবে চৰম দৰিদ্ৰতাত ভোগা লোকৰ সংখ্যা হ্ৰাস পাইছে।
- গৰিষ্ঠ সংখক দৰিদ্ৰ লোক গাঁও অঞ্চলত বাস কৰে আৰু তেওঁলোক নৈমিত্তিক আৰু পাৰদৰ্শিতাবহিত কৰ্মত নিয়োজিত।
- দৰিদ্ৰতা নিৰ্দ্ধাৰণৰ বাবে গ্ৰহণ কৰা আয় আৰু ব্যয় ভিত্তিক ব্যৱস্থাবোৰে দুখীয়াসকলৰ অন্যান্য বহু গুৰুত্বপূৰ্ণ বৈশিষ্ট্যক গণ্য নকৰে।
- ভাৰতবৰ্ষত দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণ আৰু নিম্নতম প্ৰয়োজন পূৰণৰ বাবে বহু বছৰ ধৰি চৰকাৰে তিনিটা উপায় অৱলম্বন কৰি আহিছে : বৃদ্ধিমুখী উন্নয়ন, বিশেষ দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণ আঁচনি আৰু দুখীয়াসকলৰ নিম্নতম প্ৰয়োজনসমূহ পূৰণ।
- চৰকাৰী উদ্যোগসমূহ পৰিসম্পদৰ স্বত্বাধিকাৰ আৰু উৎপাদন পদ্ধতিত পৰিৱৰ্তন অনাত আৰু দুখীয়া সকলৰ মৌলিক সা-সুবিধাসমূহ প্ৰদান কৰাত এতিয়াও পিছ পৰি আছে।

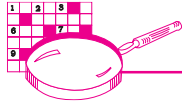

অনুশীলনী (Exercise)

- 1) দৰিদ্ৰতাৰ সংজ্ঞা দিয়া।
- 2) 'কামৰ বাবে খাদ্য' কাৰ্যসূচীয়ে কি বুজায়?
- 3) গাঁও আৰু নগৰ অঞ্চল প্ৰত্যেকৰে স্ব-নিয়োগৰ সুবিধাৰ এটাকৈ উদাহৰণ দিয়া।
- 4) আয় উপাৰ্জনকাৰী পৰিসম্পদৰ সৃষ্টিয়ে কেনেদৰে দৰিদ্ৰতাৰ সমস্যা সমাধান কৰিব পাৰে?
- 5) দৰিদ্ৰতা দূৰীকৰণৰ বাবে চৰকাৰে গ্ৰহণ কৰা ত্ৰি-মাত্ৰিক (three dimensional) ব্যৱস্থা সম্পৰ্কে চমুকৈ ব্যাখ্যা কৰা।
- 6) বয়োজ্যেষ্ঠ লোক, দৰিদ্ৰ আৰু নিষ্ঠুৰ মহিলাসকলৰ সহায়ৰ বাবে চৰকাৰে কি কি আঁচনি গ্ৰহণ কৰিছে?
- 7) নিয়োগহীনতা আৰু দৰিদ্ৰতাৰ মাজত কিবা সম্পৰ্ক আছে বুলি তুমি ভাবানে? ব্যাখ্যা কৰা।
- 8) আপেক্ষিক দৰিদ্ৰতা আৰু পৰম দৰিদ্ৰতাৰ মাজত পাৰ্থক্য কি?
- 9) ধৰি লোৱা হ'ল তুমি এটা দুখীয়া পৰিয়ালৰ সদস্য আৰু তুমি চৰকাৰী সাহায্যৰে এখন সৰু দোকান আৰম্ভ কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰিছা। এই ক্ষেত্ৰত সাহায্যৰ বাবে তুমি কোনখন আঁচনিৰ অধীনত আবেদন কৰিবা আৰু কিয় কৰিবা?
- 10) গ্ৰাম্য দৰিদ্ৰতা আৰু নগৰীয়া দৰিদ্ৰতাৰ মাজৰ পাৰ্থক্য বুজাই দিয়া। গাঁৱৰ পৰা নগৰ অঞ্চললৈ দৰিদ্ৰতাই স্থান সলনি কৰিছে বুলি কোৱা কথাষাৰ সঁচানে? দৰিদ্ৰতাৰ অনুপাতৰ গতিধাৰাৰ ভিত্তিত তোমাৰ উত্তৰ প্ৰতিপন্ন কৰা।
- 11) ভাৰতবৰ্ষৰ কিছুমান ৰাজ্যৰ দাৰিদ্ৰ্যৰ সীমা ৰেখাৰ তলত থকা জনসংখ্যাৰ তথ্যৰ সহায়ত আপেক্ষিক দৰিদ্ৰতাৰ ধাৰণাটো ব্যাখ্যা কৰা।
- 12) ধৰি লোৱা হ'ল, তুমি এখন গাঁৱৰ বাসিন্দা। ইয়াৰ দৰিদ্ৰতাৰ সমস্যা নিয়ন্ত্ৰণৰ বাবে কেইটামান ব্যৱস্থাৰ পৰামৰ্শ দিয়া।

ওপৰাৰ্হি কাৰ্যৰ পৰামৰ্শ (Suggested Additional Activities)

- 1) তোমালোকৰ এলেকাৰ 30 গৰাকী ব্যক্তিৰ পৰা তেওঁলোকৰ বিভিন্ন সামগ্ৰীৰ দৈনিক ভোগ সম্পৰ্কীয় তথ্য সংগ্ৰহ কৰা। তাৰ পিছত আপেক্ষিক আৰ্থিক স্বচ্ছলতা আৰু দুৰৱস্থাৰ ভিত্তিত ব্যক্তিসকলৰ স্থান নিৰূপণ কৰা আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা আপেক্ষিক দৰিদ্ৰতাৰ মাত্ৰা নিৰ্ণয় কৰা।
- 2) চাৰিটা নিম্ন আয়ৰ পৰিয়ালে তলৰ তালিকাভুক্ত বিভিন্ন সামগ্ৰীৰ বাবে কৰা খৰচসমূহৰ টকাৰ মানত তথ্য সংগ্ৰহ কৰি তালিকাখন পূৰ্ণ কৰা। তোমাৰ এই অনুসন্ধানৰ বিশ্লেষণ আগবঢ়োৱা আৰু আন পৰিয়ালৰ তুলনাত আপেক্ষিকভাৱে দুখীয়া পৰিয়ালটো বাছি উলিওৱা। প্ৰতিমাহে জনমূৰি 500 টকা ব্যয়ত দাৰিদ্ৰ্য সীমাৰেখা ধৰি লৈ, পৰম দৰিদ্ৰ লোকৰ সংখ্যা নিৰ্ধাৰণ কৰা।

সামগ্ৰীসমূহ	পৰিয়াল-ক	পৰিয়াল-খ	পৰিয়াল-গ	পৰিয়াল-ঘ
ঘেঁহু/চাউল				
খোৱা তেল				
চেনি				
বিদ্যুৎ/প্ৰজ্জলক				
ঘিউ				
বস্ত্ৰ				
ঘৰভাৰা				

- 3) তলৰ তালিকাখনত সামগ্ৰিকভাৱে ভাৰতবৰ্ষ আৰু দিল্লীৰ বস্তুি অঞ্চলত ভোগৰ বিভিন্ন সামগ্ৰীত কৰা জনমূৰি মাহিলী গড় ব্যয়ক শতাংশ হিচাপে দেখুওৱা হৈছে। গ্ৰাম্যঞ্চলত চাউল আৰু ঘেঁহুত 25% ব্যয় কৰা হৈছে মানে ইয়াকে বুজাইছে যে ব্যয় কৰা প্ৰতি 100.00 টকাৰ 25.00 টকা খৰচ কৰা হৈছে কেৱল মাত্ৰ চাউল আৰু ঘেঁহু ক্ৰয় কৰা কাৰ্যত। তালিকাখন পঢ়া আৰু তলত দিয়া প্ৰশ্নসমূহৰ উত্তৰ কৰা।

সামগ্ৰীসমূহ	ভাৰতবৰ্ষ		দিল্লীৰ বস্তি অঞ্চল
	গ্ৰামাঞ্চল	নগৰাঞ্চল	
চাউল আৰু ঘেঁহু	25.0	35.9	28.7
মাহ জাতীয় শস্য আৰু ইয়াৰ প্ৰস্তুত সামগ্ৰী	5.7	6.1	9.9
গাখীৰ আৰু গাখীৰৰ পৰা তৈয়াৰী সামগ্ৰী	17.4	14.1	10.3
শাক-পাচলি আৰু ফলমূল	15.1	12.7	19.6
মাংস, মাছ আৰু কণী	6.3	5.3	13.1
চেনি	3.3	3.8	4.0
নিমখ আৰু মছলা	10.8	10.8	8.1
অন্যান্য খাদ্য সামগ্ৰী	16.5	11.3	6.4
মুঠ : সকলো খাদ্য সামগ্ৰী	100.0	100.0	100.0
সকলো সামগ্ৰীৰ শতাংশ (%) হিচাপত খাদ্য সামগ্ৰীৰ ওপৰত কৰা ব্যয়	62.9	72.2	72.8

- উল্লিখিত বিভিন্ন শ্ৰেণীৰ লোকে খাদ্য সামগ্ৰীত শতকৰা হিচাপে কৰা ব্যয় আৰু ইবিলাকৰ অগ্ৰাধিকাৰৰ মাজত তুলনা কৰা।
- বস্তি অঞ্চলৰ পৰিয়ালসমূহ চাউল আৰু ঘেঁহু তথা মাহ জাতীয় শস্যৰ ওপৰত অধিক নিৰ্ভৰশীল বুলি তুমি ভাবানে?
- বিভিন্ন অঞ্চলত বাস কৰা লোকসকলে কোনবিধ সামগ্ৰীত আটাইতকৈ কম খৰচ কৰে? এই ক্ষেত্ৰত তেওঁলোকৰ তুলনা কৰা।
- বস্তিবাসীসকলে মাংস, মাছ আৰু কণীত অধিক গুৰুত্ব প্ৰদান কৰে বুলি ভাবানে?

প্রসঙ্গ (References)

গ্রন্থ

- DANDEKAR V.M. & NILAKANTHA RATH. 1971. Poverty in India, Indian School of Political Economy, Pune.
- DREZE JEAN, AMARTYA SEN & AKHTAR HUSAIN (Eds.) 1995. The Political Economy of Hunger, Clarendon Press, Oxford.
- NAOROJI DADABHAI, 1906 Poverty and Un-British Rule in India, Publication Division, Ministry of Information and Broadcasting, GOI, 2nd Edition, New Delhi.
- SAINATH P. 1996, Everybody Loves a Good Drought : Stories from India's Poorest Districts, Penguin Books, New Delhi.
- SEN AMARTYA 1999, Poverty and Famines : An Essay on Entitlement and Deprivation, Oxford University Press, New Delhi.
- SUBRAMANIAM S (Ed.) 2001, India's Development Experience : Selected writings of S. Guhan, Oxford University Press, New Delhi.

প্রবন্ধ

- KUMAR NAVEEN & S.C. AGGARWAL, 2003, 'Pattern of Consumption and Poverty in Delhi Slums'; Economic and Political Weekly, December 13, PP 5294-5300.
- MINHAS B.S., L.R. JAIN AND S.D. TENDULKAR 1991 'Declining Incidence of Poverty in the 1980s-Evidence versus Artefacts, Economic and Political Weekly, July 6-13.'

চৰকাৰী প্ৰতিবেদন

- Report of the Expert Group of the Estimation of Proportion and Number of poor, Perspective Planning Division, Planning Commission, GOI, New Delhi.
- Economic Survey, 2004-05 Ministry of Finance, GOI.
- Tenth Five Year Plan 2002-2007, Vol.II Sectoral Policies and Programmes, Planning Commission, GOI, New Delhi.